

طُرُپے ندریں قافلے

اقبال رنجی

ٹرپے نہیں قافلے

میاں اقبال زخمی

ادارہ پنجابی لکھاریاں جیا موسیٰ شاہدرہ لاہور

سارے حق را کھویں

ناں ----- ٹرپے نیں قافلے

لکھت ----- اقبال زخمی

حکم ----- پتر ارشد اقبال ارشدوا

پہلی وار ----- 2004ء

کمپوزنگ ----- گھرای

ٹائٹل دی رتجھ ----- پتر اسجد اقبال نے لایا

پریس ----- خادم پرنٹنگ پریس چیئر جی روڈ

لاہور

ہدیہ ----- لائبریری لئی

پرہمن دے چاہیواناں لئی ----- اک سواک وارورود پاک پڑھ

کے حضور ﷺ دے حضور پیش کر

کے میرے لئی دعا کرو کہ حضور ﷺ

بار بار حاضری واذن فرمان۔

ورتاویں

ادارہ پنجابی لکھاریاں جیاموسی شاہد رہ لاہور فون 7920929

امی حضور بیگم بی بی

دے ناں

جیہدیاں مدینے جان دیاں سدھراں

دل وچ امی رہ گئیاں

د
صلی اللہ
علیہ وسلم

اک پھیرا پا آیاں سرکار دے قدام وچ
کجھ وقت لنگھا آیاں سرکار دے قدام وچ

سیاہ کار ساں میں ڈاڈا لنگھدی سی گناواں وچ
قسمت نوں جگا آیاں سرکار دے قدام وچ

ہر سال بلاؤ آقا صلی اللہ علیہ وسلم ہر سال رہواں آؤندا
ایہ کر کے دعا آیاں سرکار دے قدام وچ

دل میرا زخمی سی بیمار سی روح میری
پی آب شفا آیاں سرکار دے قدام وچ

اس خالی جھولی نوں بھر دیہو آقا صلی اللہ علیہ وسلم جی
ایہ کر کے صدا آیاں سرکار دے قدام وچ

میںوں تے بڑا زخمی ہے ناز مقدر تے
میں نعت سنا آیاں سرکار دے قدام وچ

س

بسم اللہ الرحمن الرحیم

کتھے زخمی تے کتھے سفر مدینے دا؟

تیری ذات دی قسم ایں ساڈا آؤنا تیرا کرم
ساڈے پلے کوئی نہ نیکی نہ وسیلہ نہ رقم
تیرا اپنا جی سی کردا گناہ گاراں نوں میں ویکھاں
اسیں اڈ کے آن پہنچے لگا زمیں تے نہ قدم

حج عمرہ دی سعادت جے پیساں نال ہوندی تے فیر ساڈے جیہے غریبڑے تاں
ترس ترس کے مرجاندے پر نہیں اسیں وی عالماں چوں اک عالم وچ ذرہ ہاں تے اوس
عالماں دی رحمت چوں سانوں وی حصہ ملنا سی تے ملدا اپیا اے۔ سیانے لوک تاں سر پھڑ
کے سوچدے ہوون گے بھئی کتھے اقبال زخمی تے کتھے سفر مدینے دا؟۔ پر زخمی دے بلی
تاں جان دے سن بھئی زخمی دے ہرزخم چوں جیہڑی چیک نکلدی سی یا رسول اللہ ﷺ
دی نکلدی سی تے ایس چیک نے پہلے ایہدے خاندان تے اثر کیتا تے فیر آہستہ آہستہ
ایہ چیک جیاموسی توں چل کے پورے پنجاب وچ پھیل گئی۔ پر چیک وی انکھاں والی سی
کے سیانے جیہے یا ڈا ہڈے سیانے دے ایہ چیک کولوں وی نہیں لنگھی سکوں ایس چیک نے
سرکار دے دیوانیاں تے عاشقاں دے دلاں وچ ای گھر کیتا جیہدا ثبوت مدینہ دی

حاضری دیاں چیکاں نال پنجاب بھر گیا تے فیریا رسول اللہ ﷺ دی فریاداں نال عرش تک چلیاں کنیاں تے عالم ملائک جن وانس سرکار تے درود پاک گھلن تے مجبور ہو گئے تے گھل دے رہن گے۔ ہجر دیاں پھڑواں نوں زخمی صاحب نے ”ٹرپے نیں قافلے“ دی صورت وچ آس تے جدائی دے زخماں تے لون پاکے بے چین کردتا ہے۔ اک پاسے خوش نصیب عمرہ کرن جا رہے نیں حج کرن دی تیاری وچ نیں تے جاوی رہے نیں ایدھر ”ٹرپے نیں قافلے“ دے پڑھن والے دوھیاں وچ وٹھ چھڈے۔ اک اوہ جیڑے حاضری دا شرف حاصل کر چکے نیں تے اوہ زخمی دے نال نال ای پھر دے رہے نیں دو جے اوہ جیہڑے اے حاضری لئی تڑندے نیں اوہ پڑھ پڑھ کے کیہڑی حالت وچ دعاواں کر دے پئے نیں ایہ اللہ تے اللہ دا رسول ﷺ ای جان دا اے۔

بندہ صوفی محمد الدین چشتی نظامی قصوری نوں حق الیقین اے کہ جووی ایمان والا حضور ﷺ دی نعت لکھے گا پیار تے شوق نال پڑھے گا دل دیاں کناں نال سنے گا اوس نوں در حبیب ﷺ دی حاضری ضرور ہووے گی بھاویں کسے عمر وچ ہووے کیوں جے نعت رسول دی سنت رب سچے دی اے تے رب اپنے محبوب دے نال پیار کرن والے نوں اپنے تے اپنے محبوب ﷺ توں جدا نہیں رکھدا۔ اللہ پاک لکھاری دے لکھاریاں نوں تے قاریاں نوں حج عمرہ دی توفیق دیوے۔ آمین ثم آمین

صوفی محمد الدین چشتی نظامی

شہباز روڈ قصور

اڈاری سوچ دی بدلی

قلم تیرے محبت نال لکھیاں پیاریاں غزلاں
 خیالاں دے سمندر وچ سی ڈب کے تاریاں غزلاں
 مجازی عشق دی ووہٹی دے سرتوں واریاں غزلاں
 مگر جد نعت لکھی فیر سینہ ٹھر گیا زخمی
 وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی
 پچھو کڑ یاد کر کر کے سگوں شرمندگی ہوئی
 بے مقصد عشق تھیں برباد ساری زندگی ہوئی
 محمد مصطفیٰ دے عشق توں تابندگی ہوئی
 ذکر سرکار دا سینے نوں روشن کر گیا زخمی
 وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی
 کرم ہو یا نمانے تے اڈاری سوچ دی بدلی
 شگوفے نعت دے مہکے کیاری سوچ دی بدلی
 مجازی جام جو لبھا خماری سوچ دی بدلی
 حیاتی نوں ملی معراج کاسہ بھر گیا زخمی
 وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

سنائی نعت جا کے جس گھڑی سرکار دے قد میں
 نمائی اکھیاں لائی جھڑی سرکار دے قد میں
 اکٹھی کر لئی دولت بڑی سرکار دے قد میں

اڈاری لے کے مڑیا سی بڑا بے پر گیا زخمی

وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

پکھیرو وی اچیرا اے خیالاں دی اڈاری دا

دلاں نوں کھچدا اے روپ لفظاں دی کیاری دا

لوکائی نوں گواہی دے رہیا پرچا "لکھاری" دا

کہ ویکھو نعت نمبر نال جھولی بھر گیا زخمی

وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

ہے کردا رشک انجم بیلیا تیرے نصیباں تے

نخی سرکارتوں صدقے میں واری جاں طہیباں دے

کہ بنھی پگ عزت دی تیرے ورگے غریباں تے

اچیرے بخت ساہویں تے زمانہ ہر گیا زخمی

وسیلے نعت دے یارو یقیناً تر گیا زخمی

.....☆☆.....

محمد شریف انجم - قصور

سفر نامہ حج دی روایت

تے

”ڑپے میں قافلے“

اک شہر۔ بلد امین۔ جتھے داخلہ امن دی ضمانت اے۔ جتھے: وہدا گھراے، جیہدا کوئی گھر نہیں۔ جتھے ۵۳ ورہے اوس ہستی دا گھر رہیا جس دا گھر ہر مومن دے دل وچ اے۔ جتھے اک کالے کوٹھے دی نکرے اک کالا پتھر ہونٹھاں راہیں، روحاں وچ رشنا یاں کھلا ردا اے۔ جتھے اک نبی دے پیراں دے ڈونگھے نشان والے پتھراں نوں نماز دی جگہ، اک ماں دی اپنے پتر دی تریہہ مکان لئی بھیج دوڑ دیاں جگہاں نوں اللہ دیاں نشانیاں، اک معصوم دیاں اڈیاں دی رگڑ نال جاری ہون والے جتھے نوں آب شفا تے محبوب نال اکلیاں اکلیاں گل بات کرن والی پہاڑی نوں ”نور دا پہاڑ“ کہیا گیا۔

دو جا شہر۔ جہداناں ای ”شہر“ پے گیا صرف شہر (مدینہ) کہیے تے اوسے دا نقشہ سامنے آوندا اے۔ جیہدا اخیسجاں دا امانت دار اے عقیدتاں دا مرکز اے۔ خلوص ایثار تے اپنا پا جس شہر دے ذرے ذرے توں بھدا اے۔ جتھے اڑکے انسان دالوں لوں اتھرواں راہیں اپنی عقیدت ظاہر کردا اے۔ جتھوں وٹھی جان والی خیرات نال کائناتاں پلدا یاں نیں۔ اوس شہر وچ منگن والیاں دا ذوق وی ویکھن جوگ ہندا اے تے عطا فرماون والی ہستی دے رنگ وی نرالے نظریں آوندے نیں۔

پہلا شہر سوہنے پاک پیغمبر ﷺ نوں پسندی۔ اوتھے آپ (علیہ الصلوٰۃ والسلام) نے ظہور فرمایا تے ۵۳ سال رہے۔ دو جا شہر خالق مالک نوں چنگا لگدا سی۔ اوتھے اوہنے اپنے محبوب پاک ﷺ نوں چوداں سو ترکی (۱۴۲۳) ورہیاں توں رکھیا ہویا اے۔

امن لئی تے دل دے سکون خاطر ایہ دوویں شہراں نیں! بس!

ایہناں تھاواں دی حاضری ہر کسے دی قسمت نہیں ہندی۔ رب دے دربارا تے سوہنے سر کا ﷺ دی کچھری وچ طلبی مقدر راں نال ہندی اے۔ اوتھوں ”سمن“ کسے کسے دے ای آوندے نیں۔ ایہناں جگہ کردیاں شہراں وچ ہمیر یاں دیاں واسیاں دی لاہنگ ممکن نہیں۔ اوتھے اڑکے مومن اتے گناہواں دے جادو دا اثر کم جاندا اے۔ اوتھے حضوری دے گھٹ پی کے حضور

پاک ﷺ دے امتی انج گٹ ہو جان دے نیں کہ فیر کوئی ہو رہا اوہناں نوں دکھالی ای نہیں دیندا۔ جس ویلے کوئی دل ولا محبت دی لے وچ امن دے شہرتے صحبت اپنائیت دی نگری وچ عقیدت دی دھن وچ مدھر آواز کڈھدا اے اجالیاں رشنائیاں دے ایس دیس دی گل چھیڑدا اے تے سنن پڑھن والیاں ریاں دلاں نوں کھوہ پے جاندی اے۔ پروفیسر جیلانی کامران اپنے مضمون ”حج دے سفر ناموں کی روایت“ وچ لکھدے نیں کہ ایہ سفر نامے بنیادی طور تے محبت دے سفر نامے نیں (1) حج اے کہ مکے مدینے دا سفر محبت بناں شروع ای نہیں ہندا اتے حج عمرے دیاں گلاں باتاں عشق تے عقیدت دیاں جذبیاں نوں اکھراں دی صورت دینا اے۔

ایہ ٹھیک اے کہ بعض سفر نامیاں وچ حریم شریفین بارے کتابی۔ گلاں جمع کردتیاں جاندیاں سفر نامہ لکھن والے دا اندر بولد نہیں دسدا۔ کتے ”سفر وچ پیش آون والیاں مشکلاں تے رون دھون لہند اے۔ کتیاں سفر نامیاں وچ مکے مدینے نال پیار محبت بارے گھٹ تے اپنیاں ”پی آر“ ملاقاتاں دا ذکر ودھیک مندا اے۔ بعضے ادیب گل بنا سنوار کے کرن اتے پڑھن والیاں تے اپنی لکھت تے لفاظی دارعب پاؤن خاطر غلو تے جھوٹھ دے بندھن وچ بدھے ہوئے دکھالی دیندے نیں۔ ایہو جیہے سفر نامے قاری دے دل وچ اللہ رسول ﷺ دی وڈیائی اوہدے نال محبت عقیدت پکی کرن دا اصل کم نہیں کردے۔ حج عمرے دا سچا سفر نامہ اوہ اے جیہدا لکھن والے نوں لکھدیاں تے پڑھن والے نوں پڑھدیاں بھیوں دیوے۔ بھجیاں اکھاں روحاں دی تسکین تے دلاں دے اجالے حریم شریفین دے عقیدتی ذکر دی دین ہندے نیں۔

مسلمان شروع توں ای حج عمرے دیاں سعادتاں حاصل کردے آرہے نیں۔ زائراں حاجیاں وچوں جیہڑے لکھاری ہندے نیں تے اوہناں نوں موقع وی مل جاند اے اوہ قلم کاغذ راہیں اپنے جذبات تے سفر اتے زیارتاں دے حالات لوکاکی تیکر اپڑاؤن دا پر بندھ کردے رہے نیں۔

سب توں پہلاں ابو عبد اللہ المقدسی دی ”احسن التقاسیم فی معرفت الاقالیم“ سامنے آئی۔ فیر ابو القاسم محمد بن خوص بغدادی دے سفر نامے المسالک والممالک ”وچ حج دے واقعے لکھے گئے (2) پروفیسر صوفی حافظ محمد افضل فقیر نے محمد ابن جبیر اندلسی ابن بطوطہ تے ڈاکٹر عبد الوہاب عزام دے عربی سفر نامیاں دا ذکر خاص طور تے کیتا۔ (3)

فارسی وچ ناصر خسرو بلخی شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رفیع الدین فاروقی مراد آبادی تے نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ دیاں کتاباں وچ مکے مدینے بارے جو معلومات دتیاں گئیاں نیں اوہناں توں ظاہر ہندا اے کہ ایہناں لکھاریاں نے سنیاں سنائیاں نہیں کیتیاں۔ ڈاکٹر انور سدید نے شیخ عبدالحق محدث دہلوی دی کتاب ”جذب القلوب الی الحبیب“ نوں برصغیر پاک و ہند وچ فارسی زبان دا قدیم ترین سفر نامہ لکھیا اے پر ایہ درست نہیں۔ انج کہ ایہ سفر نامہ ہے ای نہیں۔

اردو وچ حج دا پہلا سفر نامہ ”رحلۃ الصدیق الی بیت العتیق“ اے جیہدا نواب صدیق حسن

بھوپالی نے لکھیا۔ 19 ویں صدی وچ لکھے گئے اردو سفر نامیاں وچوں منصب علی خاں دا ”ماہ مغرب“ محمد عمر علی خاں دا ”زاد غریب“ وزیر حسین بریلوی دا ”وکیل الغربا“ سید ناظم حسین شیفتہ کنتوری دا ”حرین الشریفین“ تے مرزا عرفان علی بیت داسفر نامہ حجاز“ خاص نیں۔

پاکستان بنن توں پہلاں اردو زبان دے جیہڑے سفر نامے چھاپے چڑھے اوہناں دے ناں ایہ نیں: (ظاہر ہے کہ ایہ فہرست کسے طرح مکمل نہیں پراہیں موضوع تے بہت ساریاں معلومات اکٹھیاں ضرور ہو گئیاں نیں):

۱۸۵۲۔ صدیق حسن بھوپالی۔ رحلتہ الصدیق الی بیت العتیق۔ لکھنو

۱۸۷۱۔ منصب علی خاں حاجی۔ ماہ مغرب المعروف حج نما۔ میرٹھ

۱۸۸۰۔ محمد عمر علی خاں۔ زاد غریب۔ میرٹھ

۱۸۸۴۔ وزیر حسین بریلوی۔ وکیل الغربا۔ میرٹھ

۱۸۹۵۔ عرفان علی بیگ مرزا۔ سفر نامہ حجاز۔ لکھنو

۱۹۰۱۔ قاسم بیگ مرزا۔ زاد الزائرین۔ دہلی

۱۹۰۳۔ سبحان اللہ گورکھپوری۔ میرا سفر حج

۱۹۰۳۔ احمد حسین خاں حاجی۔ سفر نامہ حجاز و مصر۔ دہلی (۰۴۔ ۱۹۰۳ اوچ حج کیتا)

۱۹۰۴۔ لطیف مچھلی شہری۔ السفر اللطیف الی بیت اللہ الشریف۔ لکھنو

۱۹۰۶۔ محمد حسین الہ آبادی۔ رحلتہ المسکین الی البلد الامین۔ مطبع انور صابری

۱۹۰۶۔ خطیب قادر بادشاہ۔ سفر نامہ حجاز (منظوم و منشور) سن۔ حج ۱۹۰۶ اوچ کیتا

۱۹۰۹۔ مصباح الدین احمد محمد۔ غنچہ حج۔ لدھیانہ

عبدالرحیم نقشبندی۔ سفر حرین الشریفین (ڈاکٹر انور سدید نے لکھیا اے کہ ایہناں حج ۱۹۱۱ اوچ کیتا)

۱۹۱۲۔ محی الدین حسین، حکیم محمد، سفر نامہ حرین شریفین۔ حصہ اول (حصہ اول دے شروع وچ ”ذکر

مدینہ منورہ“ درج اے جیہدے عدد ۱۳۳۰ بن دے نیں۔ پتا نہیں ایہ لکھن داسن اے کہ چھپن دا اے)

۱۹۱۴۔ حمید اللہ نواب سر بلند جنگ بہادر محمد۔ سفر نامہ مدینہ منورہ۔ حیدرآباد دکن

۱۹۲۷۔ شریف امرتسری محمد۔ سفر نامہ حج۔ امرتسر

۱۹۲۷۔ امجد حیدرآبادی سید احمد حسین۔ حج امجد (پی ایس اودے خصوصی نمبر ۱۴۰۸ھ وچ چھاپا گیا)

۱۹۲۸۔ چراغ الدین پسروری حج کا ساتھی۔ دہلی (حج ۱۹۲۶ اوچ کیتا)

۱۹۲۸۔ شبیر حسین کربلائی۔ سفر نامہ عراق عرب و عجم ملتان (ڈاکٹر انور سدید نے ایہد اذ کرکتیا اے۔

پراہے نہیں لکھیا کہ ایہدے وچ حرین شریفین دا ذکر کناں کو ہے۔ ہے وی یا نہیں)

۱۹۲۸۔ الیاس برنی، پروفیسر محمد سلاح الدین۔ صراط الحمید حیدرآباد دکن (ایہ اوہ شخصیت اے جیہنے

”قادیانی مذہب دا علمی محاسبہ“ ناں دی معرکتہ الارا کتاب لکھی)

۱۹۳۱۔ عبد الماجد دریابادی۔ سفرنامہ حجاز۔ اعظم گڑھ

۱۹۳۳۔ حفیظ الرحمان حفیظ محمد۔ سفرنامہ حجاز۔ دہلی (ج ۱۹۳۲ اور ج ۱۹۳۳)

۱۹۳۵۔ وفا ڈبائیوی محمد حفظ الرحمان۔ راہ وفا (منظوم "تاثرنامہ" وی ہے)

۱۹۳۵۔ حسن الدین خاموش۔ مرقع حجاز۔ آگرہ (ج ۱۹۳۲ اور ج ۱۹۳۳)

۱۹۳۶۔ عبد المجید صدیقی ڈاکٹر۔ سبیل الرشاد۔ کراچی

۱۹۳۷۔ عزیز الرحمان عزیز محمد۔ حج صادق۔ بہاولپور (ج ۱۹۳۵ اور ج ۱۹۳۶)

شیخ ابو عبد اللہ شرف الدین محمد ابن بطوطہ دے "سفرنامہ ارض مقدس" دا اردو ترجمہ رئیس احمد جعفری نے کیا۔ محمد ابن جبیر اندلسی دے "سفرنامہ بلاد" "سفرنامہ حجاز" دا اردو ترجمہ طالب ہاشمی نے کیا۔ ایہناں ترجمیاں دا خلاصہ پی ایس او دے خصوصی جج نمبر ۴۰۸ اور ج ۱۹۳۶ چھپیا۔

پاکستان بنن توں پہلاں پنجابی وچ حجاز/حرمین دے جیہڑے منظوم سفرنامے لکھے گئے اونہاں دا تذکرہ پروفیسر ارشد اقبال ارشد نے کیا اے (۴) اوہ ایہ نہیں:

۱۸۸۱۔ فقیر محمد عارف۔ کوہ غم (پروفیسر سجاد حیدر پرویز موجب پنجابی زبان داٹھلا سفرنامہ)

۱۹۲۲۔ دلپذیر بھیروی مولوی۔ گلزار مکہ۔ جہلم

۱۹۲۳۔ غلام نبی مولوی۔ سفرنامہ حرمین شریف۔ امرتسر

۱۹۲۸۔ لطیف فقیر شمشیر علی ڈاکر۔ سفرنامہ۔ گوجرانوالہ

۱۹۲۹۔ فضل الدین حافظ۔ سفرنامہ جدید۔ منڈی بہاء الدین

۱۹۳۵۔ دلپذیر بھیروی گلزار مدینہ سن (دو جات ۱۹۳۵ اور ج ۱۹۳۶)

پاکستان بنن توں مگروں ارشد اقبال ارشد (میاں اقبال زخمی دے سپتر) موجب سب توں پہلاں مولوی نور حسین گر جاگھی نے پنجابی زبان وچ سفرنامہ نظم کیا "اللہ سوہنے کرم کمایا" ایہ سفرنامہ ۲۰۰۱ وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہدے توں اڈے ۱۹۴۷ توں آج تیکر اردو تے پنجابی وچ جیہڑے سفرنامہ ہائے حجاز چھپے سن وارا وہناں دا ذکر کیا جاندا اے (بے شک اکا دکا سفرنامے ایس تذکرے وچوں رہ وی گئے ہون گے پر زیادہ تر دا ذکر آ گیا اے):

۱۹۴۹۔ خسرو شاہ نظامی حکیم عبدالغنی انصاری۔ مکے مدینے کا سفرنامہ۔ دہلی (زیارت ۱۹۴۵ میں کی)

۱۹۵۲۔ چراغ الدین جوئیکی والا حاجی۔ مدینے دے موتی (پنجابی)۔ پنج جلدوں (۵)

۱۹۵۵۔ مسعود عالم ندوی۔ دیار عرب میں چند ماہ۔ کراچی

۱۹۵۶۔ فضل الدین۔ دیار حبیب کی باتیں۔ جہلم

۱۹۵۸۔ عبدالکریم شمر۔ سفر حجاز۔ لاہور

۱۹۵۹۔ عبدالصمد صادم الاذہری۔ سفرنامہ حج و زیارت۔ لاہور

۱۹۶۰۔ نسیم حجازی۔ پاکستان سے دیار حرم تک۔ لاہور (ایران ترکی اور حجاز دا سفرنامہ)

- ۱۹۶۳۔ سلطان داؤد۔ سفرنامہ حجاز۔ لاہور
- ۱۹۶۴۔ نواز فاروقی ڈاکٹر محمد۔ رہنمائے سفر۔ حافظ آباد
- ۱۹۶۶۔ کنیز محمد بیگم۔ ارض مقدس۔ سیالکوٹ (ج ۹۶۳ وچ کیتا)
- ۱۹۶۶۔ مفتاح الدین ظفر۔ سفر مقدس۔ لاہور
- ۱۹۶۷۔ الطاف حسین قریشی۔ قافلے دل کے چلے (اردو ڈائجسٹ لاہور۔ جون ۱۹۶۷)
- ۱۹۶۸۔ ابو حمید انور۔ نہ آئیں جا کے وہاں سے۔ لائل پور (اب فیصل آباد)
- ۱۹۷۰۔ ذاکر علی خاں۔ میاں کی اٹریا (پی ایس او نے اپنے خصوصی حج نمبر ۱۳۰۸ وچ چھاپیا)
- ۱۹۷۱۔ شورش کاشمیری۔ شب جائیکہ من بودم (زیارت ۱۹۶۹ وچ کیتی)
- ۱۹۷۲۔ محمد شفیع صابر۔ سفرنامہ حج و زیارت۔ پشاور
- ۱۹۷۳۔ محمد شجاع ناموس (ڈاکٹر)۔ سفرنامہ حج و حرمین
- ۱۹۷۳۔ محمد عارف۔ حرم دیدہ و دل (صفحہ ۸۱ توں ۱۱۳ تیکر حجاز دا ذکر اے)
- ۱۹۷۴۔ محمود حسن دیوبندی۔ سفرنامہ شیخ الہند۔ لاہور
- ۱۹۷۵۔ محمد شریف راجا۔ آئینہ حجاز۔ جوہر آباد (ج ۱۹۶۹ وچ کیتا)
- ۱۹۷۵۔ محسن احمد حسن ٹونگی محمد۔ سفر حج کے تاثرات۔ کراچی
- ۱۹۷۵۔ ممتاز مفتی۔ لبیک۔ لاہور
- ۱۹۷۶۔ ذاکر علی خاں۔ مرحبا الحاج۔ کراچی
- ۱۹۷۷۔ محمد اکرم ملک۔ دیار حبیب میں چند روز۔ چکوال
- ۱۹۷۸۔ عبداللہ ملک۔ حدیث دل لاہور
- ۱۹۷۸۔ ماہر القادری۔ کاروان حجاز۔ کراچی
- ۱۹۷۹۔ شمش کاشمیری۔ جہلم سے عرفات تک۔ گجرات
- ۱۹۸۰۔ وحیدہ نسیم۔ حدیث دل۔ کراچی
- ۱۹۸۱۔ افضل کیانی۔ بلاوا۔ جہلم
- ۱۹۸۱۔ صادق قریشی۔ پھر سوئے حرم۔ لاہور
- ۱۹۸۱۔ مناظر الحسن گیلانی۔ دربار نبوت کی حاضری۔ کراچی
- ۱۹۸۱۔ فرید احمد پراچہ۔ سفر شوق۔ لاہور
- ۱۹۸۱۔ اشرف علی قریشی۔ سفرنامہ حجاز۔ پشاور (کتاب تہ چھپن واسال ۱۳۰۱ھ لکھی اے) (۶)
- ۱۹۸۲۔ بشری رحمان۔ باؤلی بھکارن۔ لاہور
- ۱۹۸۳۔ گلزار احمد بیکڈیر۔ تذکرہ حجاز۔ راولپنڈی۔ (۱۳۰۶ھ)
- ۱۹۸۳۔ حافظ لدھیانوی۔ جمال حرمین۔ کراچی (میرے کول جیروی کتاب اے ادہ درجی داری

- ۱۹۸۳- اوج چھپی سی۔ حج ۱۹۷۴ اوج کیتا گیا سی)
- ۱۹۸۳- زبیدہ جی۔ زہے نصیب۔ فیصل آباد (عمرہ ۱۹۸۱ اوج کیتا)
- ۱۸۹۳- منیر علی جعفری سید۔ شہر خدا سے دیار نبی۔ کراچی
- ۱۹۸۳- حمیدہ فاطمہ سیدہ۔ لاہور سے دیار حبیب۔ لاہور
- ۱۹۸۳- غلام سرور کرنل۔ مسافر حرم۔ راولپنڈی
- ۱۹۸۴- صلاح الدین محمود۔ خاک حجاز کے نگہبان۔ لاہور
- ۱۹۸۴- غلام رسول مہر۔ سفر نامہ حجاز۔ کراچی۔ مرتبہ ڈاکٹر ابوسلمان شاہجہانپوری (حج ۱۹۳۰ اوج کیتا)
- ۱۹۸۴- اسعد گیلانی۔ مشاہدات حرمین۔ لاہور
- ۱۹۸۴- حافظ لدھیانوی۔ منزل سعادت کراچی (۱۹۸۱ اوج زیارت کیتی)
- ۱۹۸۵- یوسف قریشی محمد۔ طرابلس سے حجاز تک۔ پشاور
- ۱۹۸۵- محمد اسلم چودھری۔ حرم میں دوسو روز۔ لاہور
- ۱۹۸۶- غلام الثقلین نقوی پروفیسر۔ ارض تمنا۔ لاہور
- ۱۹۸۶- محمد زبیر الحاج۔ چند روز حجاز میں۔ کراچی
- ۱۹۸۶- شمیم خان بیرسٹر حجاز کا سفر نامہ۔ ۱۴۰۶ھ (پی ایس اودا خصوصی نمبر ۱۴۰۸ھ)
- ۱۹۸۶- ایچ بی خان ڈاکٹر۔ کراچی سے گنبد خضرا تک۔ کراچی
- ۱۹۸۶- سلمان منصور پوری قاضی محمد سلمان۔ سفر نامہ حجاز: تاریخ الحرمین۔ لاہور
- (میرے کول ایہ ایڈیشن دو جی واری چھپیا ہوا ہے)
- ۱۹۸۶- رفیع الدین فاروقی مراد آبادی۔ مشاہدات حرمین شریفین (اردو ترجمہ نسیم احمد فریدی
- امروہوی نے کیتا جو پی ایس اودے خصوصی حج نمبر وچ چھپیا)
- ۱۹۸۶- ممتاز اختر ظافر۔ منزل۔ گوجرانوالہ
- ۱۹۸۶- ابوالخیر کشفی سید۔ وطن سے وطن تک۔ کراچی
- ۱۹۸۷- عبادت بریلوی ڈاکٹر۔ دیار حبیب میں چند روز۔ لاہور
- ۱۹۸۷- سعید اختر محمد سوائے حرمین۔ مرید کے ضلع شیخوپورہ
- ۱۹۸۸- افروغ حسن حافظ۔ بلاوا آہی گیا۔ لاہور (۱۴۰۸ھ)
- ۱۹۸۸- فضل حق۔ دیار حبیب میں (پی ایس اودے خصوصی حج نمبر وچ چھپیا)
- ۱۹۸۸- سلطان رفیع۔ سفر شوق (پی ایس اودا خصوصی حج نمبر)
- ۱۹۹۰- صفیہ صابری۔ سفر لبیک۔ فیصل آباد
- ۱۹۹۰- عاصی کرنالی۔ اپنی منزل کی طرف۔ ملتان
- ۱۹۹۰- جاوید جمال ڈسکہبی۔ میرے حضور کی طرف۔ ملتان

۱۹۹۱ عبدالرحمان عبد پرویسر۔ آنحضرت کے نقش قدم پر۔ لاہور
(چار جلدیں وچ۔ حرم نبوی، حرم مدینہ، حرم مکہ، حرم عرفات)

۱۹۹۲۔ راجا رشید محمود۔ سفر سعادت منزل محبت۔ لاہور

۱۹۹۳۔ راجا رشید محمود۔ دیار نور۔ لاہور

۱۹۹۳۔ محمد صدیق تنہا بن حکیم حافظ میاں غلام رسول۔ زیارات مقامات مقدسی۔ پنڈ وادون خاں
۱۹۹۸۔ فسر جنجوعہ اہیا حاجی محمد۔ اہرین شریفین المعروف سفر نامہ حج (پنجابی منظوم سفر نامہ) راو پینڈی
(۱۱۲ صفحات دے ایس منظوم سفر نامے دا ذکر ارشداً قبلاً ارشاد دے مضمون وچ نہیں) (۷)

۱۹۹۹۔ شا کر کنڈان۔ جادہ شوق و محبت۔ کنڈان ضلع سرگودھا

۲۰۰۰۔ راجا رشید محمود۔ سر زمین محبت۔ لاہور

۲۰۰۱۔ نور حسین گر جاکھی، مولوی۔ اللہ سوہنے کرم کمایا (پنجابی)۔ لاہور

اردو پنجابی دے جیہڑے سفر نامیاں اتے چھپن واسال درج نہیں اوہ ایہ نہیں

۱۔ اللہ بخش کلیار۔ حاضری۔ لاہور (شاید ۱۹۹۳)

۲۔ کاظم حسین شیفہ کنسوری سید۔ حریم الشریفین (۸)

۳۔ منظور احمد ابوالنصر۔ حضور الحرمین۔ ساہیوال

۴۔ عبدالرزاق حافظ۔ خدایا ایس کرم باردگر کن۔ چکوال

۵۔ محمد شفیع اوکاڑوی۔ راہ عقیدت۔ کراچی (۱۹۶۲ دی حاضری)

۶۔ نصیر احمد ناصر ڈاکٹر۔ روداد سفر حجاز۔ لاہور

۷۔ عبدالحلیم بیگ، سرگزشت حجاز (ڈاکٹر انور سدید نے اینا ای لکھیا اے)

۸۔ امیر احمد علوی۔ سفر سعادت (عبدالمجاہد دریابادی نے ایس کتاب دا ذکر کیتا اے)

۹۔ انور..... (حیدرآباد کن دا چھپیا ہویا ایہ پانچ پرانا سفر نامہ میرے کول ہے۔ صفحہ اتوں ۶۱ تے

۲۷ توں بعد دے صفحے غائب نہیں۔ سفر نامے وچ جیہڑیاں اردو تے فارسی نظماں نہیں

اوہناں وچ تخلص انور ورتیا گیا اے)

۱۰۔ محمد غوث قریشی، پیر۔ سفر نامہ غوثیہ۔ ملتان

۱۱۔ محمود جواد سید۔ سفر نامہ مقامات مقدسہ۔ حیدرآباد

۱۲۔ محمد اکرم اعوان۔ غبار راہ۔ راو پینڈی

۱۳۔ خدا بخش اظہر شجاع آبادی۔ گل دستہ نور۔ ملتان

۱۴۔ عبد اللہ ولد خیر اللہ، مولوی سفر نامہ عرب شریف (پنجابی) اٹھ صفحے

۱۵۔ محمد حسین شاہ پوری۔ سفر نامہ حجاز (پنجابی)۔ ڈاکٹر شہباز ملک نے ”پنجابی کتابیات“ وچ ایہدا

۱۷۔ نور بیگم۔ مظاہر نور (پنجابی) لاہور۔ ۱۰۶ صفحے

۱۸۔ تائب نوشاہی سید غلام رسول تحفہ الفقرا مع سفر نامہ حج (پنجابی) نظم نثر دوویں (۹)

میاں ظفر مقبول نے ”پچاس سالہ پاکستانی پنجابی ادب“ وچ سفر نامیاں دا جتھے ذکر کیا اے اوتھے ایہ ویر دا نہیں کیا کہ کیمڑا سفر نامہ حرمین شریفین دا اے۔ ہاں نثری سفر نامے لکھن والیاں وچ حفیظ تائب ذوالفقار تائبش، تنویر ظہور ارشد میر تے امجد بھٹی دے ناں دتے نیں (10) ارشد اقبال ارشد نے لکھیا اے ”رسالیاں وچ چھپے سفر نامیاں وچوں حفیظ تائب دا سفر نامہ حج“ حاضری تے ارشد میر دا سفر نامہ لندن خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔

معلوم ہو یا کہ حفیظ تائب دا ”حاضری“ کے رسالے وچ چھپ چکیا اے، جیہڑا میری نظرے نہیں چڑھیا۔

ہوسکدا اے کوئی ہور پنجابی نثری سفر نامہ وی کے جگہ چھپیا ہووے، پر ہن تیکر جو معلومات ملیاں نیں اوہناں توں لگدا اے کہ کتابی صورت وچ پہلا سفر نامہ میاں اقبال زخمی دا ”ٹرپے نیں قافلے“ ای اے۔ بھادویں ایہ وی پہلے زخمی دے اپنے رسالے ”لکھاری“ (مہینا وار) وچ قسط وار چھپ چکیا اے۔

مینوں اللہ پاک دے گھرتے سوچتے پاک نبی ﷺ دے دربار وچ حاضری وی لگن اے۔ ہن تیکر پندراں وار مینوں ایہ سعادت مل چکی اے۔ اردو وچ تن سفر نامے وی لکھ چکیا آں۔ سفر نامے پڑھن تے پڑھ کے سواد لین دا وی شوق ہے۔ ۲۰۰۳ء وچ میریاں اقبال زخمی نال دو ترے ملاقاتاں اپنے آقا حضور ﷺ دے حرم پاک کول ہوئیاں ”ٹرپے نیں قافلے“ وچ مینوں اوہو اقبال زخمی نظر آ یا جیہڑا مدینے پاک دیکھیا سی۔ انج ٹے لاہور وچ وی ایس پیارے لکھاری نال میری جووی ملاقات ہوئی، حضور پاک ﷺ دی محبت دے حوالے نال ای ہوئی۔ پر اقبال زخمی جسراں سوہنے سر کا ﷺ دے شہر وچ تے حرم نبوی کول بھجیا ہو یا دیا، اوہنے میرا دل ہورا اپنے کھچ لیا۔ مینوں ایس سفر نامے وچ وی اوہو محبت بھریا اقبال زخمی نظر آ وندا اے۔ میں سوچدا ساں چنگا بھلا بندہ جیہڑا کے پاسیوں بھرتا نہیں لگدا زخمی کیوں اکھواندا اے پر مدینے پاک اوہنوں جس کیفیت وچ دیکھیا سی تے سفر نامے وچ اوہ جیکن دکھائی دیندا اے اوہدے توں کھلیا کہ اوہ تے میرے آقا مولانا ﷺ دے عشق دا پھٹ کھاہدی بیٹھا اے۔

”ٹرپے نیں قافلے“ وچ میاں اقبال زخمی دے اکھر نہیں اوہدے جذبے بولدے گلاں کردے نظر آ وندے نیں۔ لگدا اے اوہدیاں چاہتاں نے لفظاں دیاں لویاں دھیت لیاں نیں۔ اوہدے فقریاں وچ اوہدے محبت بھرے اظہر دظہر کردے دسدے نیں۔ عقیدہ اوہدا پکا اے عقیدت اوہدی بھرویاں، اے جذبے اوہدے سچے نیں۔ ایسے لئی پڑھن والا اپنے آپ نوں اوہدے نال ٹر دا

پھر داتے زیارتاں کردا محسوس کردا اے۔

رب کریم میاں اقبال زخمی دی کے مدینے نال لگن نوں عام کر دے تے اوہنوں ہمیشہ حج عمرے دیاں سعادتاں بخشدا تے جذبیاں نوں لفظاں داروہ دین دی توفیق عطا کردار ہوے۔ آمین!

حوالے

- (۱) ماہ نو۔ نومبر ۱۹۷۸۔ مضمون ”حج کے سفر ناموں کی روایت“ از پروفیسر جیلانی کامران
- (۲) نقوش لاہور۔ شمارہ ۱۳۷۔ دسمبر ۱۹۸۸۔ مضمون ”حج ناموں کی روایت اور اردو حج نامہ“ از ڈاکٹر انور سدید
- (۳) حافظ لدھیانوی۔ جمال حرمین (مقدمہ از حافظ محمد افضل فقیر)
- (۴) نور حسین گرجا کھی، مولوی۔ اللہ سوہنے کرم کمایا۔ ادارہ پنجابی لکھاریاں، جیا موسیٰ شاہدرہ، لاہور (سودھن ہار ارشد اقبال ارشد و مقدمہ ”پنجابی ادب و حج منظوم سفر نامیاں دی روایت تے ”اللہ سوہنے کرم کمایا“)
- (۵) ایضاً۔ ص ۴۲
- (۶) ضیاء الدین لاہوری۔ جوہر تقویم۔ ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور۔ ۱۹۹۴۔ ص ۲۲۳
- (۷) طارق سلطانپوری۔ تجلیات حرمین۔ راولپنڈی (پروفیسر محمد سرور شفقت دا دیباچہ ”ارض تمنا“ ص ۳۳)
- (۸) نقوش۔ شمارہ ۱۳۷ اور حج ایہد اذکراے۔ حج ۱۹۹۱ اور حج کیتا گیا
- (۹) اللہ سوہنے کرم کمایا۔ ص ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۶
- (۱۰) لب جو۔ مجلہ گورنمنٹ اسلامیہ کالج سانگلہ ہل۔ اگست ۱۹۹۷۔ (میاں ظفر مقبول دا مضمون ”پچاس سالہ پاکستانی پنجابی ادب“) ص ۲۰۳، ۲۰۵
- (۱۱) اللہ سوہنے کرم کمایا۔ ص ۵۱

راجا رشید محمود

ایڈیٹر ماہنامہ ”نعت“ لاہور

یکم جنوری ۲۰۰۴ء

لبیک

لبیک اللهم لبیک۔ لبیک لا شریک لک لبیک

ان الحمد والنعمته لک والملك لا شریک لک

(میں حاضر آں یا اللہ میں حاضر آں میں حاضر آں تیرا کوئی شریک نہیں میں حاضر آں بلاشبہ ساریاں تعریفیں تیرے لئی نہیں تے ساریاں نعمتاں اتے بادشاہی تیری ای اے۔ تیرا کوئی شریک نہیں۔

(ایس نوں تلبیہ آ کھدے نیں تے ایہ اوہ خاص ترانا اے جیہڑا حاجیاں دے ایمان نوں

تازگی بخشد اے۔ حاجی تے جان والے ایس نوں پڑھدے جاندے نیں تے جدوں اوہناں دیاں

روحاں دے ناں پکارے گئے سن اوس دی حاضری لواندے نیں۔ ایس قول تے ایمان نال جے اللہ

تعالیٰ دی ذات وچ ہو رکوئی شامل نہیں اے۔ ایہ ترانا حج یاں عمرے تے جان لکیاں نیت کرن دے

ویلے شروع کیتا جاندا اے تے فیر او دوں تیکر پڑھدے رہندے نیں جدوں تیکر اللہ تعالیٰ دے اوس

پرانے گھر وچ اپڑ نہیں جاندے جس دے دیکھن دی تمنا ہر مسلمان دے دل وچ ہوندی اے۔ اوہ

کیہڑا مسلمان ہووے گا جیہڑے دل وچ اللہ تعالیٰ دے اوس گھر وچ حاضری دین دی تڑپ نہیں

ہوندی..... پر گل تاں بلاوے دی اے تے اوس عہد دی اے جیہڑا تخلیق ارواح دے موقعے تے کیتا

گیا سی۔ فیر جہاں نوں بلاوا آ جاندا اے اوہ بہوں خوش نصیب ہوندے نیں۔ ایہناں وچ کجھ ایہو

جہے لوک وی ہوندے نیں جیہڑے اپنے آ قافلہ سنت اللہ دے روضے دی حاضری دی تڑپ ہو روی ودھ

رکھدے نیں۔ ساوے گنبد دے پر چھاویں تھلے بہہ کے اوہنوں تکن جنت دے ٹکڑے وچ نماز

پڑھن سنہری جالی نوں چمن محراب منبر تے ستوناں نال لگ کے رون تے مقام صفہ تے نمود جھون

بہن لئی اوہ ہر ویلے اللہ تعالیٰ دی بارگاہ وچ دعاواں منگدے رہندے نیں۔ اوہناں خوش نصیباں وچ

ہک شخصیت اقبال زخمی ہوراں دی وی اے۔

اقبال زخمی ہوراں نے ساری زندگی ملازمت کیتی پر دل وچ آ قافلہ سنت اللہ دے روضے تے

اللہ تعالیٰ دے گھر دی حاضری داسو ہناروگ پالی رکھیا۔ ریٹائرمنٹ لے کے جیہڑی ای جمع پونجی ہے

سی خرچ کر کے عشق دی آگ بجھاون ٹر پئے تے نال ای لمحے لمحے دی روداد چھپے رہن والیاں نوں

دس لئی ”ٹر پئے نیں قافلے“ دے ناں نال صفحیاں تے لکیر دتی۔

اقبال زخمی ساری زندگی لاہور وچ گزاری اے۔ پر اوہ آج تک لاہور یے نہیں بن

سکے۔ اوہناں دی عادت، خصلت، پیار کرن والی فطرت، خلوص ورتاؤن والی طبیعت، رکھ رکھاؤ سارا

ای تے پینڈوواں ورگا محبت تے خلق نال گدھیا ہو یا اے۔ اوہناں دل دے وچ ساری زندگی کوئی

ہوس تے لالچ نہیں آسکيا۔ ایس توں اڈاوہ ہک پکے پنجابی نیں جیہناں نوں اپنی روایات تے رہتل

نال دلی پیار اے تے سگوں اپنی زبان نال وی حدوں ودھ محبت اے۔

پنجابی زبان نال محبت اوہناں دی مہینہ وار پنجابی پرچے ”لکھاری“ وچوں صاف نظر آؤندی اے۔ ”لکھاری“ کڈھدیاں اوہناں دی عمر لنگھ گئی اے تے پنجابی پڑھن تے لکھن والا ہر آدمی اوہناں دے نال تے کم نوں جان دا اے۔ اوہ ہک خوبصورت لہجے دے شاعر تے منجھے ہوئے ادیب نیں تے سبھ توں ودھ اوہناں وچ جیہڑا گن اے اوہ ہے حضور نبی کریم ﷺ دی ذات اقدس نال انت دی محبت تے عقیدت۔ جیہڑا اظہار اوہ ”لکھاری“ نعت نمبر اں دے حوالے نال اکثر کردے رہندے نیں۔ ایہناں نمبر اں وچ اوہناں دی چاہت لگن تے بھروسے عقیدت و ارادت ہوندی اے۔ تے ہک غلام ولوں گوڑھی غلامی تے ہک امتی ولوں اپنے بھرپور خلوص دا اظہار ہوندا اے تے شاید بقول شخصے

ان کے طفیل حج بھی خدانے کرا دیئے
اللہ تعالیٰ نے اوہناں تے اپنا فضل و کرم کیتا تے حج دی سعادت توں نوازیا۔ فیر اوہناں جی بھر کے روضہ رسول تے حاضری دتی اپنے دل دیاں حسرتاں پوریاں کیتیاں تے گزارشات پیش کیتیاں۔
”ٹرپے نیں قافلے“ اوہناں دے او سے سفر دی روداد حج دی روپورتاثر تے قلب و روح دی واردات اے۔ جس وچ اوہ مینوں ریحان اظہر دے ایس شعر دی تفسیر دکھائی دیندے نیں

Am I happy? May be not

But I Should not forget I have got.

کیونکہ او تھے گزارے ہوئے زندگی دے دیہاڑے ہک ایہو جیہا تجربہ ہوندا اے جنہوں بھلایا نہیں جاسکدا۔ تدوں دل دی ہک بڑی عجیب جیہی کیفیت ہوندی اے۔ او تھوں ہلن تے واپس پرتن نوں جی ای نہیں کردا تے اقبال زخمی جیہا عشق رسول وچ ڈبیا ہو یا شخص جداو تھے اپڑ جائے تے فیر اوہ واپسی تے رنجیدہ رنجیدہ ہوندا اے۔

ایہ حقیقت اے جے اللہ تعالیٰ دی محبت اوہ دے آخری پیغمبر حضرت محمد ﷺ دی مکمل اطاعت اتباع تے اوہناں دی محبت وچ مضمر اے۔ اوہناں دے درتوں ای اکھاں نوں بینائی تے دل نوں سکون ملدا اے۔

حضور دارشاد گرامی اے۔ ”اودوں تائیں ایمان پورا نہیں ہو سکدا جدوں تیکر ہر شے توں یعنی مال اولاد ماں پو بلکہ اپنی جان توں ودھ حضور ﷺ پیارے تے محبوب نہ ہو جاوون“

اے بقر بانت ہزاراں جانہا

اقبال زخمی ہوراں نے ورقیاں تے جیہڑے اپنے تاثرات لیکے نیں۔ ایہ اوہناں دے دل دی کیفیات نیں۔ اللہ رب العزت نے اپنے نظام وچ کسے نوں نخل نہیں کیتا۔ ایس نوں چلان داسارا سلسلہ اوس اپنے ہتھ وچ رکھیا اے۔ شیطان نوں وی جیکر اجازت دتی اے تاں ایس نظام دے چلاوون لئی ورنہ خورے کیہ ہوندا۔ شاید ایہو وجہ اے جے جدوں دی چپیاں عرضاں تے دعاواں

اوس دے حضور خلوص نال کیتیاں جان تاں اوہ من لیندا اے۔ نالے میں اکثر حاجیاں کولوں سنیا اے بے حج تے جان توں پہلاں کوئی نہ کوئی ایہو جھیا نظارا اوہناں نوں ضروری نظر آؤندا اے جیہدے وچ حاضری دا اشارا ہوندا اے تے ایہو جھیا ای ہک اشارا اقبال زخمی ہوراں نوں وی ایس توں پہلاں ہو چکیا سی۔ اوہ لکھدے نیں۔

”۱۹۸۳ یا ۱۹۸۴ء دی گل اے میری بیگم دے ماما جی حاجی محمد اسماعیل ہوریں حج کرن چلے۔۔۔۔۔ جس دن اوہناں جانا سی میں اپنی بیگم نال لاہور ٹیشن تے اوہناں نوں ملن گیا۔ میں اوہناں نوں دس روپے روضہ اقدس دے کبوتران دی چوگ واسطے دتے تے عرض کیتی کہ ایہناں دی مدینے دے کبوتران نوں چوگ پادینا تے ہک عرضی میری حضور ﷺ دے پیش کر دینا۔ اوہ عرضی میں اک کاغذ دے پرزے تے لکھ کے اوہناں نوں دے دتی۔ عرضی کجھ انج سی:

ٹرپے نیں قافلے سرکار تیرے شہر نوں
کاش میں وی دیکھ لاں اک وار تیرے شہر نوں
اک اگلی میں نمائی کونج وچھڑی رہ گئی
اڈ گئی اے ہور ساری، ڈار تیرے شہر نوں

اقبال زخمی ہوریں حاجی محمد اسماعیل ہوراں دے ادتھے اپڑ کے چوگ تے عرضی پیش کرن دا واقعا حاجی صاحب دی زبان انج ای اگے لکھدے نیں:

”تساں مینوں چوگ لئی جیہدے پیسے دتے سی۔ میں اوہناں وچوں پنج روپے دی چوگ مکہ شریف پادتی سی تے پنج روپے دی چوگ مدینہ شریف پہنچ کے تہاڈے ناں دی خریدی۔ میں اوہ دانے بک وچ رکھ کے اوہناں دے اتے اوہ تہاڈا شعر اں والا کاغذ رکھیاتے کہیا:

”آقا، ﷺ ایہ اقبال ہوران دلوں قبول فرماؤ۔“

ایہ کہندیاں ہویاں اوہ دانے کبوتران ول اچھال دتے۔ دانے ڈگن دی دیر سی بے میں دیکھنا بک کبوتر روضہ اقدس دے گنبد ولوں اڈدا آیا اے تے اوہنے فوراً آ کے اوہ کاغذ چک لیا۔ اوہنے چوگ نہیں چگی۔ بس کاغذ چک کے تے پتا نہیں کیہدے پاسے لے گیا۔

بہر حال ایہ ہک ایہو جھیا اشارا سی بے آقا ﷺ ولوں منظور آ گئی اے تے جدوں آقادی منظوری ہو جاوے تاں فیرمولاد حکم وی آ جاندا اے۔

”ٹرپے نیں قافلے“ وچ جتھے اپنے سفر تے حج دی روداد اقبال زخمی ہوراں نے دسی اے اوہدے نال نال ای قاری نوں اپنے ماضی وچ جہات مارن دا موقع وی دتا اے۔ انج قاری اوہناں دی زندگی بارے کجھ کجھ جانن لگ پیندا اے تے نال ای اوہناں دے اندر دے اوس انسان نوں وی دیکھدا اے جیہدے ذوالجلال دی ذات تے اوس دے کرم تے اوس دے خود مختار نئے مختار کل ہون تے پکا ایمان رکھدا اے۔ اوہ ایس حقیقت دے وی قائل نیں بے انسان دے دل وچ

خورے کیہ خیال ہوندے نہیں تے آسمان تے پتا نہیں کیہڑے فیصلے لکھے جارہے ہوندے نہیں۔ واقعی ساری پلاننگ تے تدبیر اوتھے ای ہور ہی ہوندی اے۔ تے آخر ایہ ای کہیا جاسکدا اے بلکہ ایہو ای مدعا ہونا چاہیدا اے کہ

۔ منزل ماجز تو کس نیست انت مقصودنا ورضاک مطلوبنا
 میں ایس سفر نامے وچ ویکھیا اے جے اقبال زخمی ہوراں دوہرا سفر کیتا اے۔ ہک ظاہر تے جسمانی، جنہوں لوکاں نے ویکھیا تے جیہڑا کھل کے ساڈے سامنے وے۔ دو جا سفر سی اوہناں وے جذبات، احساسات، محبت تے عقیدت دا۔ جیہڑا تعلق اوہناں دے دل تے روح نال اے۔ جنہوں اوہناں آپ محسوس کیتا، ویکھیا، ورتیا تے..... کیتا اے۔ باہر والے لوک اوس سفر نوں ویکھن تے سمجھن توں عاجز نہیں۔ بس ایس کتاب نوں پڑھ کے محسوس کر سکدے نہیں تے اوہ وی کسے حد تائیں۔ تے نالے جدوں اندر نور آوے نچے تاں انھیرے نس جاندے نہیں۔ اوہناں وے اندر نور وڑیا تاں انھیرے دور ہو گئے تے ایہ وی ہک ایہو جیہڑا احساس اے جیہڑا محسوسات تائیں ہوندا اے۔ اوہ نور بہوں گھٹ بندیاں نوں نظریں آؤندا اے پر شاعر آکھدا اے جے اوس نوں وی پڑھایا جانا چاہی دا اے۔ خورے ایہ کتھوں تائیں ٹھیک اے۔ آیا پڑھایا جاسکدا اے یاں نہیں:

When the light enters darkness is gone

This is a lesson which has to be taught.

ایہ سفر نامہ اگرچہ مختصر تے To the point لکھیا گیا اے۔ پر فیرونی میں سمجھناں جے حج تے وچن والیاں مسافراں لئی ایہ ہک گائیڈ بک اے جیہڑے وچ لمحے لمحے دی واپر پل پل دے واقعات تے پہلے دینہوں توں لے کے آخری دینہوں تائیں دی مکمل تیاری تے ورتارے بارے بڑی احتیاط نال ہر کم تے کاروائی نوں سمویا گیا اے تے مزے دی گل ایہ وے جے ۱۵ مارچ ۱۹۹۸ء توں لے کے یکم مئی ۱۹۹۸ء تائیں اوہناں دی پوری ڈائری اے۔ یعنی حاجی کمپ وچ جان توں ہک دیہاڑ پہلے توں لے کے حج توں پرت کے لاہور اپڑن تک ایس ڈیڑھ مہینے وچ اپنی ہر روز دی مصروفیات تے کارگزاریاں بڑے خوبصورت انداز تے دلکش اسلوب وچ اوہناں نے ترتیح وائز لکھیاں نہیں جنہوں پڑھن لکھیاں قاری نوں سمجھن لئی کسے الجھن دا شکار نہیں ہونا پئے گا۔ چونکہ حج دے دیہاڑے وی محدود نہیں تے ایہناں دیہاڑیاں وچ جو کجھ ہونا ہوندا اے اوہ وی مخصوص اے۔ ایس کر کے لکھاری نوں اپنیاں پاداں لکھن وچ سہولت تے سوکھ ہوندا اے۔

اقبال زخمی ہوراں نے ایس تحریر نوں اگرچہ ۱۹۹۸ء وچ کیتے گئے اپنے حج بارے لکھیا اے پر ۱۹۹۹ء تے ۲۰۰۰ء وچ جدوں اللہ تعالیٰ نے اوہناں نوں عمریاں دی سعادت توں وی نوازیایا اوس ویلے دے کجھ تجربے وی اوہناں دے معاون ثابت ہوئے۔ انج کر کے جیہڑیاں کوئی تہذیبیاں

ہک دو سالان وچ ہونیاں اوہ نوپں تجربے دے تحت ای آئیاں ہون گیاں۔
 اقبال زخمی ہوراں نے قلبی واردات توں ہٹ کے اپنی ایس لکھت وچ کجھ مشورے
 حکومت نوں وی دتے نیں تے انتظامیہ نوں وی کجھ دسن دی کوشش کیتی اے۔ مثال دے طور تے
 ہک پتے دی گل ایہ وے جے پاکستانی حاجیاں نوں اوہناں دے پاکستانی ہون دی پہچان لئی کوئی
 نشان الاٹ کرنا چاہی دا اے۔ اوہناں نے خود تے ایس لئی پاکستان جھنڈے دا بیج اپنی قمیض تے
 لائی رکھیا جیہڑی بہوں چنگی گل اے۔ تے حکومت بھاویں ایہو بیج ای حاجیاں نوں لاون دی اجازت
 دے دیوے بلکہ اوہناں نوں جان لگیاں الاٹ کرے۔

ایس کتاب وچ کجھ معلومات وی دتیاں نیں جیہڑیاں حج توں ہٹ کے دو جے ملکاں
 دے لوکاں بارے نیں۔ ایہدے نال ای جتھے بے قاعد گیاں ویکھیاں..... اپنیاں لوکاں یعنی
 پاکستانیاں وچ جیہڑیاں غلطیاں پائیاں اوہناں دی نشاندہی وی کیتی گئی اے۔ نال ای سعودی عرب
 دے لوکاں داروہ تے اسلامی یادگاراں دی تلاش وچ آؤن والیاں اوکڑاں بارے وی واضح
 اشارے کیتے گئے نیں۔

ایہ سبھ کجھ تاں ”ٹرپے نیں قافلے“ پڑھ کے اندازا لگایا جاسکدا اے کہ ایس کتاب وچ
 کیڈیاں بھر پور تے مکمل معلومات فراہم کیتیاں گئیاں نیں۔

مہینہ وار ”لکھاری“ وچ چھپیاں ”ٹرپے نیں قافلے“ دیاں پوریاں قسطاں جدوں میں پڑھیاں
 تے اوہناں پچھے اقبال زخمی ہوراں دا ”کجھ لکھن“ دا حکم وی سی تاں میں اپنے آپ نوں کمرہ امتحان
 وچ پایا تے ایہ امتحانی پرچا میرے لئی بڑا عجیب سی۔ پہلاں میرے ہونٹاں تے ایہ شعر چلایا
 جزاک اللہ کہ چشم باز کردی مرا با جان جاں ہمزاز کردی

تے فیر میں اپنا آپ کھو بیٹھا۔ شاید ایس قافلے دی دھوڑ نے مینوں اپنے لندر چھپا دتا۔
 میں ایس دھوڑ وچ ای گم کچھے کچھے ٹردار رہیا پر میری حالت ایہ ہوندی سی جے میں ایس قافلے توں
 بہوں پہلاں اگلی منزل تے اڑیا ہویا ہوندا سی۔ ہک منزل تے جدوں میں اڑیا تاں ایہ آواز آئی جے
 تو برون در چہ کردی کہ درون خانہ آئی

تے شاید ایہ آواز قافلے وچ شامل اقبال زخمی نے وی سن لئی۔ تدوں تاں اوس دی زبان
 وی گنگ ہو گئی تے اوہ اوتھے بہوں کجھ منکن تے بولن دے باوجود نہ کجھ منگ سکیا تے نہ بول سکیا۔ پر
 میں اوتھے فیر پچھے ہو گیا۔ کیوں جے ایہوی میری مجبوری سی۔ میرے خیالاں دی اڈاری ایڈی تیزی
 جے میں پچھے نہیں ساں رہ سکدا تے فیر..... ایس فقرے نے مینوں گواچیا ہویا میرا اپنا آپ لہوا دتا۔
 ”عید سرکار دے قدماں وچ ای کیتی ایہ سرکار دا خاص کرم سی“

شا کر کنڈان (سرگودھا)

۸ جنوری ۲۰۰۴ء

تقریظ از کرنل محمد انور مدنی (بندہ رسول کریم ﷺ)

ٹرپے میں قافلے

بندہ نے میاں اقبال زخمی صاحب ادارہ پنجابی لکھاریاں جیا موسیٰ شاہدرہ لاہوردی کتاب ”ٹرپے میں قافلے“ دا مطالعہ کیتا اے۔ ایہ کتاب اوہناں نے اپنی امی حضور بیگم بی بی دے ناں کیتی اے جیہدیاں مدینے جان دیاں سدھراں دل وچ ای رہ گئیاں سن۔ جیہڑا کہ بندے (محمد انور مدنی) دے خیال وچ بڑی وڈی خوش قسمتی اے کہ چلو جے مدینے جا نہیں سکے پر دل وچ تے مدینے دی تاہنگ ہے سی۔ زخمی نے مدینے جان والی گل وی لکھی اے کہ اوہناں دی بیگم دے ماما جی جدوں ۱۹۸۳ء وچ حج واسطے گئے تے ایہناں اک عرضی لکھ کے دتی کہ آقا رحمتہ العالمین ﷺ دی بارگاہ وچ جان لئی عرض پیش ہو جائے۔ جیہڑی فیرقبول ہوئی تے زخمی صاحب اپنی بیگم دے نال ۱۹۹۸ء وچ حاضری دے واسطے گئے۔ واقعی ایہ بڑی خوش قسمتی سی۔

زخمی ہو ریں اک وکھری ٹائپ دے ای عاشق نہیں۔ ایہناں دیاں گلاں وچ عشق دی جھلک تے ایہناں دیاں تحریریاں وچوں عشق پھلدا اے۔ ایہناں دے اپنے ایس زیارت دے سفر دی داستان وچ رسول کریم ﷺ دے نال عشق

دی اک جھلک نظر آؤندی اے۔ مکہ وچ داخلہ زیارت کعبہ جنت المعلیٰ فیہ مدینے شہر وچ داخلہ پیارے محبوب ﷺ دی بارگاہ وچ آنسو اں دی جھڑی دا تحفہ۔ پڑھ کے بندہ خود محسوس کردا اے جیویں آپ وی زخمی دے نال نال پھر رہیا اے۔

اپنے سفر دے اخیر وچ زخمی نے بڑی وڈی گل کیتی اے اوہ ایہ اے کہ اوہ پاکستان تے آگئے نیں پرانج لگدا اے جیویں اپنی کوئی چیز اوتھے بھل آئے نیں۔ بس اپنا آپ اوتھے چھڈ آئے نیں۔ خالی جسم دا پنجرہ لے کے آگئے نیں۔

زخمی دی ایس گل دی میں وی تائید کرنا واں۔ اوہ انج کہ میں وی کئی وار اپنے محبوب ﷺ دی بارگاہ وچ حاضری دتی اے۔ بلکہ آپ ﷺ دی اجازت نال دو سال مدینے پاک وچ نکیا رہیاں۔ ہر وار جڈوں پاکستان آندا ساں تے انج لگدا سی کہ میری روح مدینے وچ ای رہ گئی اے۔

واہ زخمی صاحب ایہ عشق رسول دی داستان جیہڑی تسیں پیش کیتی اے ایہ تساں نے دوسرے لوکاں لئی اک مثال پیش کیتی اے کہ محبوب ﷺ نال عشق انج کری دا اے۔

میری دعا اے کہ اللہ تعالیٰ تہاڈا ایہ عشق سلامت رکھے آمین

فقط مخلص

کرنل (ر) محمد انور مدنی

ادھوریاں سدھراں

دینے جان وی سدھرتے ہر مسلمان دے دل وچ بلکورے لہندی
 رہندی اے۔ کدے تھوڑی ہندی اے تے کدے ایہ سدھرات چک لہندی
 اے۔ میرے دل وچ وی ایہ سدھرتے ضرور ہے سی پر اپنی شدت نال نہیں
 سی۔ خورے ایہدی وجہ میری کم مائیگی سی۔ میں ہوش سنبھالی تے گھر وچ
 غربت دا راج دکھیا۔ بڈھے ماپے اپنی حیاتی وی جمع پونجی لٹا کے تے صرف
 جاناں بچا کے پاکستان آ دے سن۔ ابا جی لوں بڑھاپے وچ میں بڑی محنت
 کردیاں دکھیا اے۔ امی جی نے اوہناں دا پورا پورا ساتھ نبھایا تے جیون گڈی
 ریڑھن واسطے اوہناں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے محنت کیتی۔ کنکاں
 وڈھیاں پیلے چنے فیر کتے جا کے اسیں پروان چڑھے۔ اسیں وی کہہ کرن
 جوگے ہوئے میں میٹرک کر کے بے وی کیتی تے پرائمری سکول ماسٹر بنیا۔
 چھوٹا بھرا مل وی نہ کر سکیا تے اک لیکچری وچ ملازم ہو گیا۔ میری ماں وی
 بڑی خواہش سی کہ اوہ آقا ^ﷺ دے در تے حاضری دیوے پر اسیں ای
 خورے نالائق ساں کچھ نہ کر سکے۔ یا خورے بلاوا ای نہیں سی۔ بے بلاوا
 ہند تے خورے کوئی سبب لگ جائدا۔

خورے ایہ حالات سن جیہدی وجہ توں میرے دل وچ دینے جان وی
 سدھر کدے وی شدت اختیار نہ کر سکی۔ بس جدوں کدے کسے حاجی لوں
 جائدیاں دیکھدا تے دل مچل جائدا یا جدوں کسے آون والے حاجی لوں مل دا
 تے اک ہوک اٹھدی تے بے اختیار زبان چوں نکل جائدا ”یا اللہ کدے
 مینوں وی بلا بے“ بس ایس توں اگوں کدے نہیں سی سوچیا۔

۱۹۸۲ء یا ۱۹۸۳ء وی گل اے میری بیگم دے ماما جی حاجی محمد اسماعیل
 تے اوہد گھر والی جج کرن چلے۔ اوس ویلے ساریاں پروازں کراچی توں
 جائدیاں سن۔ کراچی تک حاجی اپنے طور تے پہنچ دے سن۔ جس دن اوہناں

جانا سی میں اپنی بیگم نال لاہور ٹیشن تے اوہناں نوں طن کیا۔ میں اوہناں نوں دس روپے روضہ اقدس دے کیوتراں دی چوگ واسطے دتے تے عرض کیتی کہ ایہناں دی مدینے دے کیوتراں نوں چوگ پا دینا تے اک عرضی میری حضور ﷺ دے حضور پیش کر دینا۔ اوہ عرضی میں اک کاغذ دے پر دے تے لکھ کے اوہناں نوں دے دتی۔ عرضی کجھ انج سی۔

ٹر پئے نیں قافلے سرکار تیرے شہر نوں

کاش میں وی دیکھ لاں اک وار تیرے شہر نوں

اک اگلی میں نمائی کوچ وچھڑی رہ گئی

اڈ گئی اے ہور ساری ڈار تیرے شہر نوں

اوہناں وقتاں وچ روضہ مبارک دے سامنے کیوتراں نوں

چوگ پاون لئی جگہ بندی سی۔ ہن تے اوہ ساری جگہ مگن وچ آ چکی اے۔

جدوں اسپس (میں تے میری بیگم) ۱۹۹۸ء وچ حاضری دین واسطے گئے تے میں

اوہ تھاں لہدا ای رہیا جتھے چوگا پیدا سی۔ مینوں اوہ تھاں کتے نہ لہسی۔ ہن

تے لوک جنت البقیع وچ چوگ پاندے نیں یا جنت البقیع دیاں کندھاں نال

آلے دوالے روڑھ چھڈ دے نیں جتھوں کارپوریشن دا عملہ چک کے لے

جاندا اے تے ضائع کر چھڈا اے۔ پرانیاں یادگاراں سب ختم ہو چکیاں نیں۔

میرا اک دوست تے محلے دا الحاج محمد صدیق اے اوہدا کہنا اے کہ ایٹاں دانہ

ہندا سی کہ پیر کھب جاندے سن۔ میں اک حاجی محمد صدیق (جیہڑا کہ اک

مدت توں مدینہ پاک وچ رہیا اے) نوں پچھیا کہ ”حضرت ایوب انصاریؑ

ہوراں دا مکان کتھے کر کے سی“ تے اوہ کہن لگے ”کسے ملر توں پچھو کے

تقم نوں آکھو دس پا دے۔ حاجی صاحب اوہ تھاواں کتھے لہدے او؟ اوہ تے

سب کجھ توسیع دی نذر ہو گیا اے۔“ میں شاکر کنڈان ہوراں دی کتاب

”جادۂ شوق و محبت“ وچ حضرت عبداللہ دی قبر مبارک ہارے پڑھیا کہ اوہ

قبر اوس تھاں تے سی جتھے اجکل غسل خانہ اے میں اوہ تھاں لہدا رہیا پر نہ

لہسی میں واپس آ کے شاکر کنڈان ہوراں کولوں اوس تھاں ہارے پچھیا تے

کہا تیں کھڑے غسل خانے دی گل کردے او؟ ہن تے حرم پاک دے

چار پھیرے غسل خانے ای غسل خانے میں۔ تمہیں کھڑے غسل خانے دی نشان دی کیتی اے تے اوہ کہن گے جدوں میں گینا ساں اوووں تے اکو ای سی تے میں اوے دی گل کیتی اے۔

گل ہو رہی سی حاجی محمد اسماعیل ہوراں دے ہتھ عرضی گھلن دی۔ میں عرضی گل دتی۔ حاجی صاحب واپس پرتے تے میری امگے نالوں وودہ عزت کروے۔ میرے بزرگ ہون دے باوجود مینوں سرہانے والے پاسے اصرار کر کے ہٹاندے۔ میں بکھڑا رہیا۔ کہ جوائی ہون دے تاپے میری آؤ بھلت کڑ دے نہیں (رشتے وچ اوہ میرے ماما سوہرا گدے سن) آخر اک دن پٹھیاں اوہناں گل کھول دتی تے کہن گے۔ ”تساں مینوں چوگ لئی جیڑے پیسے دتے سی میں اوہناں وچوں پنج روپے دی چوگ مکہ شریف پا دتی سی تے پنج روپے دی چوگ مدینہ شریف پنج کے تھڑے تاں دی خریدی۔ میں اوہ دانے بک وچ رکھ کے اوہناں دے اتے اوہ تھڑا شعران والا کاغذ رکھیا تے کہیا آقا ﷺ ایہ اقبال ہوراں ولوں قبول فرماؤ۔ ایہ کہندیاں ہویاں اوہ دانے کبوتران ول اچھاں دتے اوہ دانے ڈگن دی ویر سی جے میں دیکھناں کہ اک کبوتر روضہ اقدس دے گنبد ولوں اڈا آیا اے تے اوہنے فوراً آکے اوہ کاغذ چک لیا اے اوہنے چوگ نہیں چکی بس کاغذ چک کے تے پتا نہیں کھڑے پاسے لے گیا“

اوہناں دی ایہ گل سن کے میریاں اکھاں وچ آنسو آ گئے تے میں کہیا ایہدا مطلب اے میرے آقا ﷺ نے میری عرضی منظور کر لئی اے۔ ایس توں بعد میں اکثر نعتیہ مشاعریاں وچ ایہو ای نعت سناندا۔ اک دن عرفان نقوی مینوں کہن لگا ”زخمی صاحب تھڑے کول ہور کوئی نعت نہیں ہیکی۔ تمہیں ہر وار ایہو نعت ساندے او“ میں کہیا ضرور ہیکیاں نہیں۔ بعض دفعہ خیال وی ہندا اے کہ کوئی ہور نعت سناواں پر جدوں سچ تے جاناں تے بے اختیار ایہو نعت میرے مونہوں نکلی اے۔ شاید میرے ذہن دے کسے گوشے وچ ایہ گل نقش ہو گئی اے کہ آقا ﷺ نے میرے ایہ شعر قبول فرمائے نہیں۔ ایس لئی جدوں سچ تے جاناں تے بعض دفعہ ہور نعت پڑھن لئی لے کے وی جاناں پر سچ تے سچ کے بے ساختہ ایہو نعت شروع کر دیناں۔

بلاوا

انسانی حیاتی وچ کئی واریج وی ہندا اے کہ کوئی کم آپے ای ہو
جاندا اے تے ایس آکھن اے کہ اتفاق نال ہو گیا اے یا ایہ گل اتفاقا ہو گئی
اے۔ ہاں ہو جاندا اے۔ بعض دفعہ ایسا ہندا اے۔ کیوں ہندا اے تے کیوں
ہندا اے۔ بس ہو جاندا اے۔

پر اک گل ضرور اے کہ کوئی وی کم اتفاق نال نہیں ہندا۔ ہر کم
پلاننگ نال ہندا اے۔ کجھ کماں وی پلاننگ ایس آپے کرنے آں تاں سمجھ لو
ساڈے ذہن وچ آؤندا اے کہ پلاننگ کریجے تے ایس آکھدے آں
اساں فلان کم وی پلاننگ کتی تے اوہ کم ساڈی پلاننگ مطابق ٹھیک ہو گیا کجھ
کم ایسے نہیں جہاں وی پلاننگ ایسے نہیں کردے پر اوہ ہو جاندا اے نہیں۔
اصل وچ اوہناں وی پلاننگ ایسے نہیں کردے۔ اوہ پلاننگ کے ہور تھاں ہو
رہی ہندی اے۔ اوس کم وی پلاننگ اہم وچ ہندی اے تے ایس اوہنوں
اتفاق دا ناں دے دینے آں۔

ایس لحاظ نال دیکھجے تے میری تے پوری زندگی ایہناں اتفاقاں نال
بھری پئی اے۔ میں تے کوئی کم وی اپنی پلاننگ نال نہیں کجھ بس پیٹھے
بٹھائے کوئی خیال ذہن وچ آیا تے میں اٹھ کے بغیر سوچے کجھ اوہ کم کر
لیا۔ بس اتفاق نال اکثر اوہدا رزلٹ چنکا ای نکل دا رہیا اے۔ مارچ ۱۹۹۶ء
عدالت دا فیصلہ ہو یا تے بی ایڈ لکھے ہوئے کیس کلیئر ہوئے تے انج میونس وی
مارچ ۱۹۹۶ء وچ بی ایڈ دا گریڈ مل گیا تے میں ہادامی باغ نوں چھڈ کے
جناح ماڈل ہائی سکول۔ سلطان پورہ چلا گیا تے مئی ۱۹۹۶ء نوں مسلم ماڈل ہائی
سکول اردو بازار وچ آ گیا۔ مسلم ماڈل ورگے وڈے سکول وچ جتھے لوک بڑی
کوشش نال تے سفارش نال آؤندے میں اتفاق نال آ گیا۔ میونس کئی
دوستاں نے کہا کہ ”کس طرح جادلہ کروایا ہے“ تے میں کہدا ”میونس تے

دھکے نال گھلپا گیا اے میں تے ایڈے وڈے سکول پھسنا ای نہیں چاہندا
 ساں" تے کوئی وی میری گل دا تھار نہ کروا۔ حالانکہ ایہ گل سچ اے کہ
 میں نہ چاہن دے باوجود اتفاق نال اوچھے پہنچ گیا ساں۔

ایتھے آ کے میں دیکھا کہ کوئی کسے دا دوست نہیں کوئی کسے دا
 ہمدرد نہیں۔ ہر بندہ اپنے آپ وچ مست اے۔ پیسے مگر اک دوڑ گئی ہوئی
 اے۔ ہر بندہ اپنے آپ وچ اے۔ میں تے عمر اوہناں سکولاں وچ گزار
 سی جتھے ایس سارے اک دوہے دے ہمدرد ساں اک دوہے دے دکھ سکھ
 دے ساٹھی ساں۔ اک دوہے دیاں خوشیاں وچ شامل ہندے ساں۔ اک
 دوہے دا درد وڈا ہندے ساں۔ اک دوہے دے کم آؤندے ساں ایس لئی
 ایس آپا دھاپی آ لے ماحول وچ میرا دل ای نہ لگا۔ میں اچانک تھولہ کران
 دی بجائے ریٹائرمنٹ لین دا فیصلہ کر لیا تے بغیر سوچے سمجھے ریٹائرمنٹ لین
 لئی درخواست دے وئی جدوں کہ اچھے میری ریٹائرمنٹ وچ پنج سال باقی سن۔
 میرے دوست میری ایس حرکت تے بڑے حیران ہوئے۔ کسے نے کہا "یار
 نوکری دا مزے گزٹ پوسٹ تے آ کے آؤندا اے تے توں ایتھے آؤندیاں
 ای ریٹائرمنٹ لے رہیا ایں" کسے آکھا "تیرے تے سارے بال پڑھدے
 نہیں۔ صرف اک ہتر اپنے تھیاں تے کھڑا اے تے اوہ وی دکھریے گھر والا
 اے۔ اینیاں ذمہ داریاں دے ہندیاں کیوں ریٹائرمنٹ لے رہے او" کسے کجھ
 آکھا کسے کجھ۔ پر میں اپنی گل تے اڑیا رہیا تے
 31 دسمبر 1998ء سکول وچ میرا آخری دن سی۔

واقعی پلاننگ کتے ہو رہی ہندی اے۔ میرا ہتر احمد اقبال احمد پی ٹی سی
 کر کے ویہلا پھرن ڈھیا سی۔ حکومت دلوں نوکریاں تے بین سی۔ جدوں
 کدے احمد نے کہنا "اچھا جی ساڈا کہہ ہنے گا" تے میں آکھا "دعا کرو
 اسپتال وچ جائے مگران حکومت آئی تے بین کھل جائے گا تے نیر انشاء اللہ
 جہانوں نوکری مل جاوے گی۔ سچ سچ ایہ ای ہویا ۹۶ء دے آخر وچ اسپتال ٹی
 تے مگران حکومت نے بین کھول دتا۔ میں ریٹائرمنٹ لے لئی سی تے نال ای
 احمد نوں نوکری مل گی تے فروری وچ اوہدی اپائنٹ ہوئی۔

میں واجہات واسطے بھیج دوڑ شروع کر وئی تے انت ایہ بھیج دوڑ جون
 ۱۹۹۷ء وچ کی۔ واجہات کلیر ہندے گئے تے ولدے کسے کونے وچوں آواڑ

آئی ”یار زخمی ایہ پیسے تے مک ای جانے نیں۔ تیرے ہتھ وچ تے انج وی موری اے، جتاں
 چہ آون والے پیسے نوں خرچ نہ کر لوں تینوں چین نہیں آؤندا، کیوں نہ آقا ﷺ دے درتے
 حاضری دتی جاوے،“ ایہ خیال آؤندیاں ای میں اپنی بیگم نوں کہیا میں حج کرن جا رہیا واں،
 توں دس میرے نال چلنا ای کہ نہیں اودہ فوراً ای کہن لگی کیوں نہیں جانا۔ میں موقع کیوں ضائع
 کراں۔ خورے فیر ایہ وقت آؤنا اے کہ نہیں۔ تے انج اسمیں دوویں میاں بیوی تیار ہو گئے۔
 جدوں میں ریٹائرمنٹ دی درخواست دتی تے مینوں میرے پتر ارشداً اقبال ارشد ہوریں کہن لگے
 ”ابا جی تسمیں آکھدے ہوندے ساؤ کہ نوکری کرن واسو اتے ایس ایس ٹی بن کے آؤندا اے
 تے تسمیں آپ ایس ایس ٹی بن دے ای گئے اوتے ریٹائرمنٹ لے لئی بے کیوں،“ میں کہیا
 ”ایس گل دا تے مینوں وی پتا نہیں میں ویلے توں پہلاں کیوں ریٹائرمنٹ لے رہیا واں۔ بس
 لے رہیاں واں،“ جدوں اسمیں حج واسطے جان دا فیصلہ کج اتے فیر خیال آیا کہ ایہ تے میری
 پلاننگ نہیں سی۔ ایہ پلاننگ تے کسے ہو رہیاں ہو رہی اے۔ ایہ تے اشیر وچ پلاننگ ہوئی
 اے۔ ایہ تے آقا ﷺ دا بلاوا آچکا سی، ایس لئی ایہ سارا کجھ ہو یا اے۔ ایس لئی میرے
 اندروں ریٹائرمنٹ لین دی واج آئی اے۔“

لبیک الہم اللہ لبیک

.....☆☆.....

مکمل سماع داک منظر (گدی مبارک تے پیر محمد اعلیٰ تے صوفی محمد الدین چشتی بیٹھے میں)

111082

تپاری

جج تے جان وا ذہن بن دیاں ای اڈیاں لگ کھیاں۔ اکو ای سوچ ہر ویلے ذہن جج گھمدی رہندی کیہوے ویلے حکومت جج پالیسی وا اعلان کرے تے پیسے جمع کروائے جان۔ اگست ۱۹۹۷ء وچ حکومت ولوں پالیسی وا اعلان ہو گیا تے پیسے جمع کروان دی تاریخ وا اعلان وی ہو گیا۔ میں سب توں پہلاں نیشنل بینک شاہدہ دے میجر کول گیا تے اوہوں کہیا کہ اسیں جج تے جانا چاہنے آں۔ سو کیہ طریقہ کار اے۔ خیال ایہ سی کہ چونکہ پیسے وی ایسے ای بینک وچ پئے ہوئے نیں تے اسھے ای سارا مسئلہ حل ہو جاوے گا۔ میجر اللہ وا بندہ تے جج جج سرکاری ملازم نکلیا آکھن لگا اچے تے اسیں کم وی شروع نہیں کیتا۔ تسیں بندے لہو تے کم از کم ویہہ پنچھی بندیاں وا گروپ بنا کے لے آؤ۔ فیر اسیں تہاںوں فارم دے دیاں گے انج فارم آگئے نیں میرے کول۔ میں اک دوست نال گل کیتی اوس کہیا کہ ایہ سرکاری ملازمین کم توں اپنی جان بچاؤندے نیں۔ حالانکہ گروپ بنانا لیہناں وا اپنا کم اے۔ اگلے دن میں اک اشتہار ڈاک خانے دے کول لگا دکھیا۔ پئی ”جج لئی فری مشورہ لوو۔ گروپ وی بنائے جاندے نیں“۔ میں ٹیلی فون نوٹ کیتا تے گھر آ گیا۔ گھر آ کے اک نمبر ڈائل کیتا تے اوہناں دسیا کہ شام نوں رابطہ کرو۔ میں شام نوں رابطہ کیتا تے قاری کرداد نوران نال گل بات ہوئی۔ اوہناں کہیا ”چندراں چندراں تصویراں لے کے کل شام نوں میرے کول آجاؤ“ فارم میرے کول ہیگے نیں میں پر کر دیاں گا۔“ اگلے دن تصویراں بنوائیاں تے شام نوں اسیں دوویں جی قاری کرم واو صاحب کول چلے گئے۔ قاری صاحب بڑے حلیم الطبع تے لٹنساں انسان نیں۔ اوہناں نہ صرف فارم پر کیجے سگوں ہر گل بڑی چاہت نال سمجھائی تے کہیا ”صبح جا کے فروٹ منڈی مسلم کمرشل بینک وچ پیسے جمع کروا آؤ۔ بینک چیک لے کے چلے جاؤ۔ اوتھے دے میجر حاجی منیر احمد صاحب بہت اچھے بندے نیں تے رات دن حاجیاں وی خدمت وچ لگے رہندے نیں۔ انوار نوں وی چھٹی نہیں کردے۔ اوہوں کوئی فون کر کے کہوے کہ آ کے پیسے لے جاؤ تے نالے جج وا فارم پر کر دیکھو تاں اوہ اوہدے گھر جا کے وی فارم پر کر دیندے نیں تے پیسے

لے آؤندے نہیں۔ تیسری ہے شک اوہناں نوں چیک دے آویا ہے اوہ اپنے
 خرچ تے پیسے منگوا لین گئے۔ میں اگلے دن فارم تے چیک لے کے مسلم
 کمرشل بینک فروٹ منڈی چلا گیا۔ اوتھے ہور لوک وی آئے ہوئے سن۔
 حاجی منیر احمد صاحب منجر بینک ہر کسے نال بڑی محبت نال پیش آ رہے سن۔
 اک بندے دی ڈیوٹی سی کہ اوہ مہماناں دی چاء نال خدمت کرے۔ اوہ
 آکھدے سن ایہ حاجی لوک تے اللہ دے مہمان نہیں۔ میں تے اللہ دی
 خوشنودی حاصل کرن لئی اللہ دے مہماناں دی خدمت کرناواں۔

میںوں پچھن گئے ”پیسے نقد دیہو گے کہ چیک دی صورت وچ“

میں کہیا ”چیک دی صورت وچ“ اوہناں ”اوسے ویلے میںوں وصولی دی رسید بنا
 دتی تے اپنے اک کلرک نوں بلا کے کہن گئے ”ملک صاحب ایہ چیک لے
 لوو تے صبح نیشنل بینک شاہدرہ توں پیسے لے کے آویا ہے۔“ قاری کرم داد
 ہوراں دے کہن تے فارم تے لکھ دتا گیا سی کہ میں سرکاری رہائش نہیں
 لینی۔ بینک والیاں ای ساڈے گروپ بنائے حاجی محمد صدیق ٹالیاں والے نوں
 ساڈا گروپ لیڈر بنا دتا جیہدی رہائش ساڈے لاگے ای ایتھے جیاموسی وچ اے۔

فارم جمع کروان توں بعد اندر دی ٹرپ سچ سچ کچھ ہور ودھ گئی تے
 روز ای انتظار رہندا کہ کوئی اطلاع آ جاوے۔ اللہ کرے قرعہ اندازی وچ
 ناں نکل آوے۔ صوفی محمد الدین چشتی نظامی (تصور) ہوراں نال ذکر ہو پاتے
 میں کہیا ”صوفی صاحب دعا کرو فارم جمع کروائے میں اللہ کرے ناں نکل
 آون۔“ اوہ بڑے اعتماد نال فرمان گئے ”فارم ایویں جمع ہو جائدے نہیں؟
 تہانوں بلاوا آ چکیا اے۔ تیسری جاری کرو“ ایسے ای گو گو دی حالت وچ دن
 لکھ رہے سن بے اک دن اخبار وچ آ یا کہ ساریاں سچ درخواستاں بغیر قرعہ
 اندازی توں منظور کر لیاں گھیاں نہیں۔ کسے بندے نوں وی ایس سعادت توں
 نہیں روکیا جا رہیا۔ ایہ خبر پڑھ کے تے ڈاڈھی خوشی ہوئی۔

عید الفطر تو کچھ دن ای بعد قاری کرم داد ہوراں اپنے مدرسے وچ
 ٹریننگ دا اہتمام کیتا۔ قاری کرم داد صاحب دی ہر ویلے مصروف رہن والے
 بندے نہیں۔ مگر اوقاف وچ ملازمت کردے نہیں۔ دارالفلاح ٹرسٹ چلا رہے
 نہیں جیہدے تحت فری ڈپنٹری فری سلائی سکول تے اک دینی مدرسہ چل رہیا
 اے۔ مدرسہ حالے زیر تعمیر اے۔ ہر سال گروپ لے کے عمرہ کرن واسطے

جائے نہیں۔ حاجیاں وی خدمت بڑے خلوص نال کر دے نہیں فارم پر کر کے دیندے نہیں گروپ بنائے نہیں تے فیر جان توں پہلے سارے لاہور دے حاجیاں نوں اکٹھا کر کے چار دن ٹریننگ کیمپ لائے نہیں۔ ٹریننگ وی دیندے نہیں تے حاجیاں وی چاہ رس تے بسکلاں نال، خدمت وی کر دے نہیں۔ میں دیکھیا اے کہ اوہناں کولوں ٹریننگ لے کے جان والیاں نوں اوتھے گائیڈنس دی بہت گھٹ لوڑ ہندی اے۔ قاری صاحب اک اک گل سمجھائے نہیں۔ ٹریننگ ختم ہون توں چند دن بعد رواگلی دا محط وی مل گیا جیہدے مطابق ۱۸ مارچ ۱۹۹۸ء نوں رواگلی سی۔ اوس توں پہلاں گردن توڑ بخار دا ٹیکہ لگوائیا تے درد کارڈ حاصل کیتا۔ ڈاکٹر صاحب کولوں کتاب صحت تے نال لے جان والیاں دوائیاں درج کروائیاں تے فیر سیل بند دوائیاں خریدیاں۔ ۱۵ مارچ ۱۹۹۸ء نوں ایس خوشی وچ میرے پتران ارشداقبال ارشد تے امجداقبال امجد نے تلف تقریریاں دا آہر کیتا۔ پہلی تقریب صبح دی نماز توں بعد محل میلاد سی جیہدی صدارت جناب محمد عثمان سالک مہروی ہوراں کیتی۔ ایس محفل وچ بہت سارے نعت خواناں لے حصہ لیا جہاں وچ قاری فیاض احمد قادری، حافظ محمد صدیق، محمد ظلیل، محمد جمیل، رانا محمد اشرف، عرفان نقوی تے ہور بہت سارے نعت خوان شامل سن۔ قاری کرم داؤ میاں غلام رسول نقشبندی تے قاری فیاض احمد قادری ہوراں تقریراں کیتیاں تے آقا ﷺ دے حضور سلام پیش کر کے ایس محفل دا اختتام ہویا۔ ۴ دے نعتیہ محفل مشاعرہ سی۔ جیہدی صدارت ملک دے مشہور نعت گو شاعر پروفیسر حفیظ تائب ہوراں کیتی تے راجا رشید محمود ہوریں مہمان خصوصی سن۔ ایس محفل میہ پہلی شاعراں نے آقا ﷺ دے حضور نعت نذرانہ پیش کیتا۔

عشاء دی نماز توں بعد محفل سماع سی۔ جیہدی صدارت پیر طریقت حضرت محمد اسحاق شاہ مہروی ہکوری ہوریں کر رہے سن تے اچھے پروہیاں وچ صوفی محمد الدین چشتی نظامی، ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نوشاہی، حکیم نذیر احمد نذیر نقشبندی شامل سن۔ طالب چشتی قوال تے اوہناں دے ساتھیوں محفل سماع نوں خوب گرمائی رکھیا۔

۱۶ مارچ ۱۹۹۸ء نوں حاجی کیمپ حاضری سی۔ کیمپ وچ دو دن پہلے حاضر ہونا پھیرا اے۔ مقامی حاج حاضری دے کے واپس اپنے اپنے گھر پرت آؤندے

نہیں۔ باہروں آون والیاں لئی کیمپ وچ رہائش دا انتظام ہوندا اے۔ باہروں آون والے وی بے اپنی مرضی نال کیمپ وچ نہ ٹھہرنا چاہون تے اوہناں تے پابندی کوئی نہیں ہوندی۔ حاجی کیمپ بادشاہی مسجد دے سامنے حضوری باغ وچ بنایا گیا سی۔

اسیں وی کیمپ وچ حاضری دتی۔ ٹکٹ تے کرنسی حاصل کیتی۔ ایہ کرنسی ڈالراں دی شکل وچ ٹریولر چیک سن۔ کجھ سعودی ریال وی سن۔ تاں جو او تھے پہنچ کے ابتدائی خرچے پورے کیجے جاسکن۔ ایہتھوں فارغ ہو کے گھر واپس پرت آئے۔ پرہن سچ سچ تڑپ وچ شدت آگئی سی تے ایہ دو دن وی گزارنے اوکھے ہو گئے سی۔ دل چاہندا سی کہ وقت پر لا کے اڈ جاوے تے اسیں چھیتی توں چھیتی دیار حبیب ﷺ وچ پہنچ جائیے۔

لبیک الہم لبیک

.....☆☆.....

مغل سماع دواک منظر (اقبال رٹھی، امجد اقبال امجد)

روانگی

ڈھکا پکا ساں وچ گناہواں
 پُ پُ وچھا نال عطاواں
 کیتیاں آقا ڈمیر عطاواں
 رحمت والیاں کر کے چھاواں

سد لیا سو اپنے ولے
 اوہدی رحمت بے بے
 اوہدی رحمت بے بے

دے کے خوشیاں وافر ٹر پئے
 کئے وڈے آخر ٹر پئے
 بنو کے بھار مسافر ٹر پئے
 میں وی فریا نال انہاءے

جد کے نوں حاجی چلے

اوہدی رحمت بے بے
 اوہدی رحمت بے بے

یاو کراں جد بیتیاں گھڑیاں
 چھتے آون گلاں بڑیاں
 اکھیاں ساون لائیاں جھڑیاں
 شرم وا مارا ٹر نہ سکاں

نہ جاندے نیں ہجو۔ ٹھلے
 اوہدی رحمت بے بے
 اوہدی رحمت بے بے

اوتھوں جنہوں سدا آوے
 جنہوں آتا ^{سدا} آپ بلاوے
 اوہو شہر بدینے جاوے
 اوہدے کرم دے ہاجھوی کوئی

جا نہیں سکدا اوہدے دے
 اوہدی رحمت بے بے
 اوہدی رحمت بے بے

☆☆☆☆

اج ۱۸ مارچ ۱۹۹۸ء وا کراں والا ون چڑھ آیا اے۔ میں بھناں کہ میری
 حیاتی وچ ایہو ہیا بھاگیں بھریا دیھاڑا اگے کدے نہیں آیا۔ اج وا سورج
 میرے لئی اٹھیاں خوشیاں لے کے آیا اے۔ اج تے میں پپا دے دیس جانا
 اے۔ میں آکھدا ساں میں دیار حبیب ^{رحمت} وچ کوئی ہی پرانی شے لے کے
 نہیں جانا۔ ایسے شوق وچ سارے کپڑے نویں سوائے۔ ہر ہیز کوشش کر کے
 نویں خریدی تے فیروہی کجھ چیزاں رہ گھیاں۔ اج سوہرے ای میری گھڑی
 چلدی چلدی رک گئی۔ میں ارشد نوں کہا پتر ایہ دیکھ میں گھڑی پرانی لے
 کے چلیا ساں ایہ وی رک گئی اے۔ انج کر دوڑ کے میری عینک وی نویں
 ہوالیا۔ تے نال اک جوڑا بوٹاں وا وی لے آ۔ ایہ دوویں چیزاں وی
 پرانیاں نیں۔ حالانکہ بوٹ دو تن واری ای استعمال کیے سن۔ ارشد اوہے ویلے
 شہر چلا گیا۔

بیگم صاحبہ نے عورتاں نوں بلاکے عورتاں دی محفل میلاد شروع کروا
 دتی۔ اوہ آکھدی سی جس دن روائگی ہوئی میں تے اوس دن محفل کروا کے
 تراں گی محفل ختم کردیاں ای گھروں نکل ٹرے۔

مجیب پرسوز مظر اے۔ امنگاں رنجھماں آساں تے سدھراں بھرے
 جذبات لے کے ٹر پئے آں۔ چاواں نال زمین تے پیر نہیں لگدے پئے۔
 گھر دا ہر جی ای ودھیا کرن واسطے حاجی کیمپ تک جان لئی تیار ہو گیا۔
 میرے بھرا دلدار احمد تے محمد شفیع۔ بھرجائیاں پردین تے رقیہ بھتیجیاں نسرین شاہین
 کوثر یاسمین۔ بھتیجا ساجد ولداری۔ بیٹے ارشد اقبال امجد اقبال تنویر اقبال
 فاروق اقبال۔ ٹونہہ ثریا۔ پوترے عقیل ارشد عدیل ارشد نبیل ارشد۔ پوتری عروج
 ارشد۔ سارے ای نال ٹر پئے۔ حاجی کیمپ پہنچ کے ودھیا کرن والیاں پاریاں
 نوں فارغ کیتا۔ ایہ جدائی دا مظر وی مجیب سی ساڈے بلھاں تے خوشی بچ رہی
 سی پر بھیاں نوں خوشی دے نال نال جدائی دا غم کھا رہیا سی۔ خاص کر امجد
 اقبال دیاں ڈھانیں نکل سکھیاں۔ اوہنے دوجیاں نوں وی تنگ کیتاں کر چھڈیا۔
 حاجی کیمپ دے اندر پہنچ کے اک نواں تجربہ سی زندگی وچ پہلی دفعہ
 ہوائی سفر کر رہیا ساں۔ اوہدے تقاضیاں توں بالکل ای کورا۔ بس ایہ ای حال
 جیویں کوئی پینڈو پہلی وار کسے شہر آ وڑیا ہووے تے ہر شے نوں حیرانگی نال
 دیکھ رہیا ہووے۔ ایہو حال میرا سی تے میری بیگم؟ اوہ تے پہلے ای کدے
 گھروں باہر نہیں نکلی۔ اوہ وڈالہ روڈ تے وی شاہدرہ موڈ ولوں چکر کڈھ کے
 جاندی اے۔ آکھدی اے کہ گھیاں وچ بھل جانی آں۔ اوہ تے بس میرے
 چچے چچے ٹری آوے۔ بس بچھ دس کے سارے مرحلے طے کیتے سامان کسٹم
 والیاں کولوں چیک کروا کے ہک کروا دتا۔ صرف احرام اک شاپر وچ پا کے
 کول رکھ لئے۔ بورڈنگ کارڈ حاصل کیتے۔ ایتموں فارغ ہوئے تے حکم ہویا
 اوہ سامنے جتے دو بندے میز کرسی لاکے بیٹھے نیں اوتھے حاضری دیہو۔ اوتھے
 گئے تے دیکھیا اوہ کنیاں ساریاں زنجیراں میزاں تے کھلار کے بیٹھے نیں۔
 اسیں اوہناں کول حاضری دتی تے اوہناں ساڈے ہتھ وچ وی اک اک زنجیر ہا
 دتی گئی جیہد تے نان پاسپورٹ نمبر تے پاکستان لکھیا ہویا سی۔ ایہ اہتمام
 عورے ایس لئی کیتا گیا سی کہ پچھلے سال ملی وچ خیمیاں نوں اک لگن
 نال کئی حاجی مر گئے سن تے اوہناں وی پہچان وی مشکل ہو گئی سی۔ شاید

ایس لئی ایہ اہتمام کیجا گیا سی کہ حادثے دی شکل وچ لوہے دی زنجیر تے مل ای جائے گی جیہدے توں مرن والے دی شناخت ہو سکے گی۔

تھوڑی دیر بعد بساں آکھیاں جہاں تے سوار ہو کے تے ایئر پورٹ اپڑ گئے۔ حاجی کیمپ توں بساں وچ ٹیٹھن ویلے وی قطار بنا کے سوار ہوئے تے ایئر پورٹ اپڑ کے وی لائن بنا کے اپنے دستی بیک چیک کروا کے حاجی لاؤنج وچ داخل ہو گئے۔ ایہ نظم و ضبط بہت اچھا لگیا۔ کاش ایہ نظم و ضبط زندگی سارے شعباں وچ پیدا ہو جاوے۔

ایئر پورٹ تے پی آئی اے دی انتظامیہ نے حاج دی تواضع جاء تے بسکھاں نال کیتی۔ فیر اعلان کیجا گیا کہ احرام بندھ لئے جان تے نفل ادا کرن توں بعد عصر دی نماز ادا کیتی جاوے۔ نال ای مسجد اے۔ جتھے جا کے وضو کیجا۔ احرام بندھیا۔ نفل ادا کیجے تے بعد وچ نماز عصر پڑھی۔ عورتاں واسطے علیحدہ انتظام اے۔ عورتاں نے وی احرام بندھ کے تے نماز پڑھ لئی۔ جہاز اچھے تک نہیں سی آیا۔ آخر اٹھ وچے وچے جہاز آیا تے پتا چلیا کہ لیہدے وچ کوئی خرابی پیدا ہوئی اے جنہوں دور کیجا جا رہیا اے۔ شام دی نماز وی ایئر پورٹ تے پڑھی تے عشاء وی۔ عشاء وی نماز توں بعد تقریباً ۹ وچے جہاز وچ سوار ہون لئی آکھیا گیا۔ پی آئی اے ولوں حاج کرام نوں چھتیاں تحفے دے طور تے دتیاں کھیاں۔ جہاز نوں سیٹری لگ چکی سی۔ ایٹھے وی لائن بنا کے جہاز وچ سوار ہو رہے ساں۔ ایہ جیو جیٹ طیارہ سی جیہدے وچ چار سو ستر حاجی سفر کر رہے سن۔ جہاز وچ ٹیٹھن دا ایہ میرا پہلا موقع سی جیہدی وجہ توں اک عجیب جی حالت سی۔ جیویں کوئی بچہ پہلی دفعہ کے کھڑونے نوں دیکھدا اے۔ سیٹریاں چڑھدیاں ای گیٹ وچ ایئر ہوسٹس نے السلام علیکم کہہ کے مسکرائیاں ہویاں استقبال کیجا تے ٹکٹ دیکھ کے سیٹ ول اشارہ کر دتا۔ میری بیگم دی سیٹ دا نمبر 46F سی تے ایہ کھڑکی دے نال سی۔ میری سیٹ دا نمبر 46H سی تے ایہ دوسری رو وچ آ رہی سی پر میں بیگم دے نال دی سیٹ تے بیٹھ گیا تے میری سیٹ تے دوسرے بندے نوں ہٹھا دتا گیا۔ میرے نال دی سیٹ نے محمد سلیم بیٹھا ہویا سی تے اوہدی بیگم حاجراں بی بی دی سیٹ دوسری رو وچ سی۔ حاجیاں دے کہن تے عملے نے بہت ساریاں سیٹاں وچ رو و بدل وی کیجا کیوں جے حاجی کیمپ وچ بورڈنگ کارڈ

دین والیاں نے ایس گل دا خیال نہیں سی کیتا تے اکثر میاں بیوی دی سیٹ
 طیجہ طیجہ لائیاں وچ آ رہی سی پر عملے نے پورا پورا تعاون کیتا تے
 سیٹاں درست کر کے بٹھا دتا۔

فیر اعلان ہویا کہ جہاز مزید لیٹ اے۔ ایس سوا دس وچے فلابی کر
 سکاں گے۔ دس وچے دوبارہ اعلان ہویا کہ جدہ ایئر پورٹ توں اوتھے اترن دا
 جیڑا ٹائم ملیا اے اوہدے مطابق ایس ہور لیٹ روانہ ہواں گے۔ ایس لئی پہلے
 کھانا کھا لو۔ لیہدے نال ای عملے نے ٹائٹ کھانے دی تیاری شروع کر
 دی۔ اگلی سیٹ دے پچھلے پاسے اک تختی جی فولڈ ہوئی سی اوہنوں کھولن تے
 اک چھوٹی جی میز تیار ہوئی۔ ایس طرحاں ہر بندے دے سامنے اک کچی
 جی میز تیار سی تے عملے نے اوہدے لیا کے کھانا لگا دتا۔ کھانے توں بعد
 چاء دا دور چلیا تے فیر سامنے اک وڈی ساری سکرین روشن ہو گئی تے اک
 الٹرنیٹو ٹیماں ظاہر ہوئی۔ جیہدے ہتھ وچ اک بلیٹ سی تے مسکرا مسکرا کے اوس
 بلیٹ نال کھیڈنا شروع کردتا میں کجھا خورے کوئی کرتب دکھا رہی اے۔ پر
 جدوں غور کیتا تے پتا چلیا کہ اوہ سیٹھی بلیٹ ہنسن دا طریقہ دس رہی اے۔
 فیر اوس ٹیماں نے ماسک نال کھیڈنا شروع کردتا یعنی ماسک ہنسن دا طریقہ دسیا
 کہ بچے ہوا دی کمی ہو جاوے تے کینج ہنن دبا کے ماسک کڈھنا اے تے
 کیوں تک تے چڑھا لینا اے تاں جو ساہ ٹھیک طریقے نال آؤندا رہوے۔
 اوہ الٹرنیٹو ٹیماں سکرین توں غائب ہوئی تے میں آپ بلیٹ نال کھیڈن لگ پیا۔
 تن چار واری بلیٹ ہنن کے تے کھولی۔ اپنی بیگم نوں بلیٹ ہنسن دا طریقہ
 سمجھان دی کوشش کیتی پر اوہ آکھن لگی میجھوں نہیں سمجھدی آپے ای ہنن دیا
 ہے۔

سوا بارہاں وچے جہاز نے فلابی کیتا۔ پہلا تجربہ ہون کر کے ہر گل
 میرے واسطے نویں سی۔ بہت ساریاں گلاں دا پتا چلیا۔ میرا خیال سی سیٹھی بلیٹ
 ایس لئی ہنسی دا اے کہ شاید جہاز اڈن لکھاں جھکے ماردا اے تے بندہ سیٹ
 توں ڈگ ڈگ پیندا اے۔ ایس لئی سیٹھی بلیٹ نال اوہنوں سیٹ نال جھکڑ دتا
 جاندا اے۔ میں جھنکیاں دا انتظار کروا رہیا پر ایسی کوئی گل نہ ہوئی۔ جہاز
 نے آہستہ آہستہ چلنا شروع کیتا تے فیر یکدم دوڑدا ہویا بلند ہو گیا۔ ایس
 دوڑ وچ اک واری اک گڑگڑاہٹ ضرور شامل ہوئی سی تے فیر انج سی جیویں

جہاز ہوا وچ معلق کھڑا ہووے۔ سکرین فیر روشن ہوگی تے اعلان ہوگا کہ اسیں ۳۵۰۰۰ فٹ دی بلندی تے پرواز کر رہے آں۔ فیر سکرین تے جج دی فلم چلنا شروع ہوگی تے لہدے نال ای جہاز وچ لبیک اللہم لبیک دیاں آوازاں بلند ہوئیاں۔

اک دفعہ جہاز نے بہت زیادہ ڈولے کھانے شروع کر دتے۔ جیویں بس دے سفر وچ خراب سڑک تے لاری وچ جھکے گدے نیں تے سواری اکدوہجے تے ڈگ ڈگ پیندیاں نیں۔ انج ای حال سی۔ سکرین تے فیر اوہ ای شمار ظاہر ہوئی تے اعلان ہوگا کہ سیٹٹی ہلٹ منہ لوو۔ موسم خراب اے۔ گھبرانا نہیں۔ اسیں تھوڑی دیر تک ایس طلاقے چوں گزر جاواں گے۔ تھوڑی دیر بعد ای جہاز فیر پرسکون ہو گیا۔ ایئر ہوسٹساں نے مشروب تقسیم کرنے شروع کردتے۔

میرا سفر تے تجسس نال گزر رہیا سی۔ میں تے سیٹ تے کولبس بن کے بیٹھا نویں نویں دریافت وچ لگا ہویا ساں۔ ہاں میرے لئی ایہ دریافتاں نویاں ای سن۔ میں سیٹ دے نال لگے بیٹھاں نوں دبا دبا کے دیکھ رہیا ساں ایہ کاہدے لئی نیں۔ سیٹ پچھے گئی۔ اگے آئی۔ ہیڈ فون لاکے دکھیا۔ بار بار کھڑکی چوں باہر وی دکھدا پر نمبرے دے سوا کجھ نظر نہ آؤندا۔ البتہ جدوں اسیں لاہور ایئر پورٹ توں فلائی کیتا سی تے منظر بڑا خوبصورت سی۔ شہر دیاں روشنیاں نظر آ رہیاں سن تے فیر جیویں جیویں جہاز بلند ہوندا گیا تے ایہ روشنیاں نظر آؤنیاں بند ہو گئیاں۔ فیر جدہ ایئر پورٹ دے لاگے جا کے جہاز نے نیویں پرواز شروع کیتی تے فیر ایہ منظر بڑے خوبصورت لگے۔ ہر پاسے روشنی دیاں قطاراں سن۔ اودھر اعلان ہو رہیا سی کہ اسیں 30 منٹ بعد لینڈ کراں گے۔ سیٹٹی ہلٹ منہ لئے جان۔ عملے نے پیک ناشتہ تقسیم کرنا شروع کر دتا تے کہیا ایہ ڈبہ رکھ لوو ایہ تھاڑے ایئر پورٹ تے کم آوے گا تے ساڈی یاد دلائے گا۔ اوتھے تہانوں داواہ وقت لگنا اے۔

لبیک اللہم لبیک

.....☆☆.....

حجاز دی زمین تے

۱۹ مارچ ۱۹۹۸ء ' چار گھنٹے تے ویہ منٹ دی پرواز توں بعد سعودی ٹائم مطابق ۲ وچ کے عتیقی منٹ تے ایس جده ایئر پورٹ تے لینڈ کیا۔ ایہ دنیا دا بہت وڈا ایئر پورٹ اے۔ شاید سب توں وڈا۔ سب توں زیادہ پروازاں وی اتھے آؤندیاں ہوں گیاں کیوں جے پوری دنیا توں حجاج کرام آؤندے نیں۔ دنیا دا سب توں وڈا اجتماع ایس دھرتی تے ہوندا اے۔ سب توں وڈے نبی حضرت محمد ﷺ ایس دھرتی تے تشریف لیائے سن۔ حج دے دن نہ ہوں تے پوری دنیا توں مسلمان عمرا ادا کرن واسطے سارا سال آؤندے رہندے نیں۔ ایہ دنیا دا جدید ترین ایئر پورٹ اے جنہوں ملک عبدالعزیز بن الاتوای ہوائی اڈا King Abdul Aziz International Airport آکھدے نیں۔ ایہ مدینہ روڈ تے تقریباً اک سو بیس مربع کلومیٹر وچ پھیلایا ہویا اے ۱۹۷۳ء نوں لیہدی لیہدی تعمیر شروع ہوئی تے ۱۸ رجب ۱۴۰۱ھ نوں شاہ خالد بن عبدالعزیز نے لیہدا افتتاح کیا۔ لیہدی تعمیر وچ ۳۵ مختلف ملکاں دے یاراں ہزار بندیاں نے حصہ لیا۔ (جاوہ شوق و محبت۔ از شاہ کرکندان)

ایہ ایئر پورٹ پنجاب صباں وچ وڈیا ہویا اے۔ ایس جس حصے وچ اترے ساں ایس حصے نوں حج ٹرمینل آکھدے نیں۔ اتھے صرف حج پروازاں اتردیاں نیں۔ ایہ بہت وڈا تے جدید ترین ایئر پورٹ اے۔ سگوں پوری دنیا وچ تعمیر دے فن دا ایہو مہا شاہکار ہور کتے نہیں۔ جہاز نوں اترن چڑھن لئی پوڑی نہیں لائی جاندی۔ جہاز لینڈ کروا اے تے اک گیلری ٹیم کے دروازے نال آگدی اے۔ دوروں دیکھے تے انج لگدا اے جیویں وڈے وڈے صحرائی خیمے لا دتے گئے ہوں۔ میں جاندیاں تے لبوں پھر کے نہیں دیکھ سکیا پر واپسی تے وقت مل گیا تے ایس ٹرمینل نوں پھرڑ کے چنگل طرحاں

دیکھا۔ ایسھے وچ اک بڑی سونی مسیت اے۔ بیٹار آرام گاہاں لیہارٹی ڈپٹری مارکیٹ ان گت جام ٹھڈے پانی دے کلز ہوٹل ٹیلی فون بوتھ (سکے تے کارڈ نال استعمال ہون والے) پوسٹ آفس بینک صراف ہوائی کمپنیاں دے دفتر تے ٹیکسی سٹینڈ بس سٹینڈ سب کچھ موجود اے۔ شاکر کنڈان ایسھے دی بناوٹ ہارے اپنی کتاب وچ لکھدا اے۔ ”نہیماں دی تعداد تن سو دس اے۔ ہر خیمہ 45x45 میٹر سائز دا اے جیہڑا تقریباً چھ منزلا عمارت توں وی اچا اے۔ ایہ دنیا وی سب توں وڈی چھت اے۔ ایہ چھت گرمی توں جذب کرن والے مادے Teflon coated Glass Fiber نال بنائی گئی اے۔ ایہدی تیاری وچ بیچ لکھ دس ہزار مربع میٹر کپڑا اک لکھ اسی ہزار ٹن بجری پتھر تے بتی میل لمانو ہے داسریا استعمال ہویا اے۔

(جادو شوق و محبت صفحہ ۵۵)

دوسرا حصہ سعودی ایئر لائنز (مطار داخلی) اے۔ جتھے صرف سعودی ایئر لائنز دے طیارے آؤندے جاندے نیں۔ ایہھے مسافراں لئی سٹھ کمریاں دا ہوٹل اے تے ہر قسم دیاں سہولتاں موجود نیں جیہدے وچ بینک پانی مسیت تے پارک وغیرہ شامل اے۔ (ایہی حصے نوں جدوں میں تے جمیل صاحب ۲۰۰۰ وچ عمرا کرن گئے ساں تے پھر ٹرکے دیکھدے رہے)۔

تیسرا حصہ انٹرنیشنل ایئر لائنز ٹرمینل (مطار خارجی) اے۔ ایہ سعودی ایئر لائنز توں دس کلومیٹر شمال ول اے۔ ایس لئی ایہوں شمالی ٹرمینل وی آکھدے نیں۔ ایس ٹرمینل تے پوری دنیا توں پروازاں آؤندیاں نیں۔ میں جدوں ۱۹۹۹ء وچ عمرہ کرن گیا ساں تاں مینوں ایہ ٹرمینل پھر ٹرکے چنگی طرحاں دیکھن دا موقع ملیا۔ ایس ٹرمینل تے وی مسافراں لئی ساریاں سہولتاں موجود نیں۔ ایس ٹرمینل توں بساں دے ذریعے مسافراں نوں جہاز تک پہنچایا جاند اے۔

چوتھا حصہ صائقہ الملکی (رائل فیملی ٹرمینل) اکھواندا اے۔ ایہ V.I.P اے۔ ایہوں سعودی خاندان دے خصوصی طیارے پرواز کر دے نیں۔ ایہ گنبد نما عمارت وانگوں بنایا گیا اے۔ دوہے نکال دے بادشاہ صدر تے وزیر وغیرہ وی ایسے ٹرمینل تے آؤندے جاندے نیں۔ ایہھے دس ہزار مربع میٹر دا اک سلائی دا چہتر تے پریگراؤڈ وی اے (جادو شوق و محبت)

بچوں حصہ ائیر فورس ٹرینل اے جیہذا صرف ائیر فورس دے استعمال

واسطے اے۔

اتھے اترویاں ای عورتاں تے مرداں نوں وکھرا وکھرا کر دتا گیا۔ اتھے
 پہنچدیاں ای محسوس ہویا کہ اسیں بچ بچ کے غیر ملک وچ آ گئے آن جتھے
 کوئی ساڈی زبان نہیں سمجھدا۔ ویسے سعودی عملے دا رویہ ہمدردانہ تے مہربانہ
 سی۔ اوہناں دی گفتگو وچ تخی وی سی تے ہمدردی وی۔ سمجھ نہیں سی آؤندی
 کہ اوہناں دے ایس رویئے نوں کیہ ناں دتا جاوے۔ قاری کرم داد دی
 ہدایت مطابق اسیں زرد کارڈ پہلوں ای ہتھیاں وچ بچڑ لئے سن۔ جہاں دے
 ہتھیاں وچ زرد کارڈ نہیں سن اوہناں نوں عملے دے بندے آکے کارڈ ہتھ دے
 تے چیک کردے تے جیدے جتھ وچ کارڈ سی اوہدا کارڈ چیک کرن دی
 تکلیف اوہناں گوارا نہ کیتی۔ ایہ زرد کارڈ اصل وچ گردن توڑ بخار دا ٹیکہ
 لگ جان دا تھدیتی نامہ اے۔ بے کے کون ایہ کارڈ نہ ہوندے یا ٹیکہ نہ لگا
 ہوندے تے پہلے اتھے اوہنوں ٹیکہ لایا جاندا اے۔ خدا خدا کر کے ایہ پہلا
 مرحلہ مکاتے دو جا مرحلہ سامان تلاش کرن دا سی۔ حاجی اپنے اپنے بیگ لھمن
 لئی ایدھر اودھر نس بچ رہے سن۔ میں وی اپنا سامان لھمن لگ پیا جے اپنے
 چہ وچ میری بیگم دویں بیگ چک کے لے آئی تے آکھن گئی میں پہلے ای
 تلاش کر لئے نہیں۔ اتھے فیر دو لائناں لگ سکھیاں اک عورتاں دی تے دوتی
 مرداں دی۔ واری واری سامان چیک کروانا شروع کیتا۔ اک بیگ میرے کول
 سی تے اک میری بیگم کول اوہ چھتتی ای چیک کروا کے ہال توں باہر چلی
 گئی۔ میں لائن وچ کھلوتا سوچ رہیا ساں ایہ چھوٹا جھپٹا بھلا پاکستانیاں نوں
 کیہ آکھدا اے؟۔ جے پرایا دیس نہ ہوندا تے ہن تک ایہ لوک چھالاں مار
 کے جنگلا کراس کر چکے ہندے۔ حالے میں ایہ سوچ ای رہیا ساں جے پاکستانی
 بھراواں نے جنگلا کراس کرن دی سکیم کڈھ لئی۔ میں اک نوجوان نوں
 دیکھا جیہذا اپنا اٹیچی اگے اگے کر رہیا سی تے اپنی واری نالوں پہلے کھن دی
 کوشش وچ سی۔ میں اوہنوں کہیا ”بیٹا لائن وچ لگ جا“ اوہ ہس کے کہن لگا
 فکر نہ کرو میں اگے جا کے نہیں لگدا تے جاواں گا تہا تھوں پہلے۔ اپنے چہ وچ
 اوہدی بیگم نے جھگے دے دو بے پاسے آکے تے جھگے دے اتوں دی اٹیچی بچڑ
 لیا تے اوہ بغیر لائن توں پار چلا گیا۔ بس فیر کیہ سی؟۔ بغیر لائن توں اگے

جان ترکیب ج گئی۔ جہاں نال عورتاں سن اوہ لائن وچ لگ کے باہر جامدیاں تے جھگے دے اتوں وی اپنے ساتھیاں کولوں سامان پھڑلیدیاں (عورتاں وی واری جھیتی آری سی) تے ساتھی بغیر لائن توں ای اندر چلے جاندے۔ میرے ورگے جھڑے لائن وچ لگے ہوئے سن جہاں نال عورتاں نہیں سن یاں عورتاں پہلے باہر جاچکیاں سن) گھنٹیاں انتظار کروئے رہے۔ خدا خدا کر کے ایہ مرحلہ طے ہو یا۔ انج سعودی نرے بادشاہ ہندے نیں۔ طبیعت دے بادشاہ۔ دل چاہندا تے بیک وی زپ کھول کے جھاتی مار دے تے آکھدے ٹھیک اے جاؤ۔ دل کروا تے ہر شے ادھیڑ کے رکتہ دیندے۔

سامان چیک کروا کے ہال چوں نکلیا بیک ٹرائی تے رکھیا تے پاکستانی لاؤنچ وچ پہنچ گیا۔ میری بیگم اوتھے میرا انتظار کر رہی سی۔ اپنے وچ دن چٹا ہو گیا سی۔ نماز دا ویٹانگ ہو رہا سی۔ پاکستانی لاؤنچ وچ نماز فجر ادا کیتی۔ اوتھے ای جہاز توں ملیا ہو یا ناشتا کیتا تے معلم دا انتظار شروع ہو گیا۔ ایہ خوشیاں تے چاواں بھریا سفر اڈیکاں بھریا سفر وی سی۔ تھوڑی تھوڑی دیروی اک لمی اڈیک محسوس ہندی سی۔ پل پل گزارنا اوکھا ہو یا سی لمحہ وی رکاوٹ صدیاں تے کھری لگدی سی۔ اپنے وچ معلم دے کارندے آگئے تے حکم ہو یا ”لائن بناؤ“ ایہ کارندے پاکستانی سن۔ حاجی اپنا اپنا سامان لیکے لائن وچ کھڑے ہون لگ پئے۔

ساڈا گروپ لیڈر حاجی محمد صدیق (ٹرائی میکر جیاموسی) سی۔ ایہ بندہ لاہور ایئرپورٹ توں بعد سانوں کتے نظر نہیں آیا حالاں گروپ لیڈر وی حیثیت نال لہوں چاہیدا سی کہ حاجی لاؤنچ وچ پہنچ کے اپنے ساتھیاں نوں اکٹھا کرے پر ایہ تاں غائب سی۔ لگدا سی ہر مرحلے وچ سب توں پہلے اگے نکل گیا اے۔ جدوں ایس گروپ لیڈر نوں غائب پایا تے اسان تیراں بندیاں نے فوراً اپنا گروپ ترتیب دے لیا تے عہد کیتا کہ ایس اکٹھے رہواں گے۔ ایہ تیراں بندے ایہ سن۔ راقم (اقبال زخمی) اقبال بیگم (میری جیون گڈی دا دو جا پھیہ) محمد طاہر منزہ (مسز طاہر) نسرین (طاہر وی بھین) محمد سلیم حاجراں بی بی (سلیم وی گروالی) ذوالفقار تسلیم بی بی (ذوالفقار وی بیگم) مائی بشری (بیوہ عورت) خورشید احمد والدہ خورشید رشیداں بی بی (بیوہ عورت) لہذا ایس اکٹھے ای اکو بس وچ سوار ہوئے۔

.....☆☆.....

حدود مکہ و حج پہلا سجدہ

بس جدہ ایئرپورٹ توں چلی تے پہلا سٹاپ اوہنے چیک پوسٹ تے
 کیجا۔ بس رکدیاں ای دو لڑکے بس وچ داخل ہوئے تے اوہناں حاجیاں نوں
 آب زم زم پلایا۔ ڈرائیور پاسپورٹ چیک کران چلا گیا تے اسیں اتر کے
 اوتھے بنی ہوئی مسجد وچ چلے گئے۔ وضو کیجا تے اسیں سرزمین تے داخلے دے
 شکرانے وجوں دو نفل ادا کیجے۔ جدوں پہلی وار اسیں سرزمین تے سجدے وچ
 سر رکھیا تے سرور ای آ گیا۔ دل چل گیا تے اکھاں وچوں ہنسو جاری ہو گئے۔
 عورتاں نے وی عورتاں والے حصے وچ جا کے نوافل ادا کیجے تے اللہ دا شکر ادا
 کیجا۔ سعودیہ وچ ہر مسجد وچ عورتاں واسطے علیحدہ حصہ مخصوص اے جتھے عورتاں نماز
 ادا کردیاں نیں۔ اسیں نفل ادا کر کے تے واپس بس وچ آ گئے۔ ڈرائیور کاغذ چیک کروا
 کے آچکاسی۔ بس روانہ ہو گئی۔ اسیں مقام توں اگے غیر مسلم دا داخلہ ممنوع اے۔
 اوہ بس معلم دے ڈیرے تے جان دی تھاں اوہدے اک دوست دے
 مکان تے رکی جیہڑا مکان کرائے تے دیندا سی۔ اوس سائوں رہائش دی آفر
 کیتی پر اسان مل کے مشورہ کیجا کہ پہلوں اسیں دیکھ لئے کہ ایسوں حرم
 پاک کتنی دور اے تے جے اسیں دوران کوئی معقول رہائش مل جاوے تے
 اوتھے ٹر چلتے۔ اسیں عورتاں نوں اوتھے ای بیٹھا کے تے آپ حرم پاک ول
 چلے گئے۔ کئی مکان وی دیکھے پر کوئی معقول رہائش نہ ملی۔ کسے دا کرایہ زیادہ
 سی تے کوئی تیسری منزل تے سی۔ کوئی پہاڑی تے سی تے کوئی انج پھوٹا سی
 تے اکو کرا سی۔ ساڈے نال ضعیف عورتاں سن۔ اک عورت معذور وی سی۔
 اسیں چاہندے ساں کہ اک تے مکان گلیاں وچ نہ ہووے رستا سدھا ہووے
 جتھے عورتاں گلیاں وی پہنچ سکن۔ دو جا فلور تے ہووے یا پہلی منزل تے۔ کرا

وڈا سارا ہووے یا دو کمرے ہوون۔ کچھ سستے مکان ملے پر اوہ گلیاں وچ سن جتھے کلی عورت
 دے رشتا بھل جان دامسکہ ہو سکد اسی۔ ایس لئی او سے مکان نوں ترجیح دتی تے نو ہزار پنچ سو وچ
 دو کمرے کرائے تے لے لئے۔ سامان کمریاں وچ رکھیا۔ اک کمرے وچ میں تے میری بیوی
 اقبال بیگم، محمد طاہر، اوہدی بیوی منزہ، اوہدی بھین نسرین بی بی، محمد خورشید، اوہدی والدہ ٹھہرے
 ساں جدوں کہ دو بچے کمرے وچ ذوالفقار تے اوہدی بیوی تسلیم اختر، محمد سلیم تے اوہدی بیوی
 حاجراں بی بی، مائی رشیداں بی بی تے مائی بشیراں بی بی سن۔ اتھے ای اسیں معلم ولوں آیا کھانا
 کھاواتے حرم پاک ول لبیک الہم لبیک دے نعرے مار دے ٹر پئے۔ عصر دی نماز
 حرم پاک دے باہرای ادا کیتی کیوں جو جماعت ہو رہی سی تے جتھے وی تھاں ملی او تھے ای جا نماز
 بچھا کے چھتئی نال جماعت نال شامل ہو گئے۔ نماز ادا کر کے تے فیر حرم پاک ول ٹر پئے۔

لبیک الہم لبیک

حرم پاک وچ داخلہ

عصر دی نماز پڑھ کے ”باب السلام“ دے رستے حرم پاک وچ داخل ہوئے۔ میری عجیب حالت سی۔ جذبات نون لفظاں دا روپ نہیں دتا جا سکدا ایس لٹی میں اپنی حالت بارے کیہ دساں۔ آکھدے نیں حرم پاک تے پہلی نظر پڑے تے جو وی دعا منگے منظور ہو جاندی اے۔ میں پورا مہینہ سوچدا رہیا ساں کہ ایہ منگاں گا اوہ منگاں گا پر اوتھے پہنچ کے کچھ یاد ای نہیں سی ”باب السلام“ تک تے کیفیت ہوری۔ طہیبت وچ جوش خوشیاں سدھراں تے چاواں دا ہنگامہ جیہا سی ایسے ہنگامے وچ کچھ منگن دیاں سوچاں سن۔ پر دروازے توں اندر داخل ہندیاں ای کیفیت ای بدل گئی۔ نظراں نیویاں سن۔ میرے سو سو من بھارے ہو گئے سن۔ قدم ڈول رہے سن انج سی جیویں کوئی مجرم شرمندہ شرمندہ کٹھرے دل جا رہیا ہودے۔ میرے منہ نہیں سن جا رہے تے آہستہ آہستہ چل رہے ساں۔ کچھ ایہو جیہی کیفیت ای میری بیگم دی سی تے اوہ میرے نال نال انج چل رہی سی جیویں کوئی مجرم کدبا کدبا ہوشی منگن جا رہیا ہودے۔ جدوں من وچ پہنچ کے نظراں اتانہ چکیاں تے سامنے اوہ کالا کوشا نظر آیا۔ اوہنے دل نظر پندیاں ای اک بجلی جیہی لہرا گئی۔ اپنی جلالت محسوس ہوئی کہ کچھ ہوش ای نہ رہی تے زبان دچوں اچانک نکلیا ”یا

اللہ تیرا پاپی مجرم حاضر اے لہوں بخش دے" نے لہدے نال ای ڈھائیں
 نکل کھیاں تے بے اختیار سر جھدے وچ سٹ دتا۔ کافی دیر سجدے وچ پیا روئدا
 رہیا جدوں دل کجھ ہلکا ہویا تے اٹھیا۔ دیکھیا تے نال ای سجدے وچ ڈگی
 میری پیگم ہلک رہی سی۔ میں محسوس کیتا اوہدی حالت میرے نالوں وی غیر ہو
 رہی سی۔ مگن وچ آب زم زم دے کول رکھے ہندے نیں۔ اوتھوں آب زم
 زم پیتا تے کجھ سکون ہویا۔ فیر اللہ دے گھر ول قدم دھائے۔ طواف کرن
 والیاں دے وچوں وی لنگھدے ہوئے کہے دے کول پہنچے۔ غلاف نوں بوسہ
 دتا۔ تے فیر ہنجر جاری ہوکھیاں۔ دل نال کیجے ہوئے وعدے یاد آئے کہ میں
 کیہ کیہ منگاں گا فیر پتا نہیں میں اوہ چیزاں منگ سکیاں کہ نہیں کجھ یاد
 نہیں۔ پر نہیں دل نے آکھیا سی "منگ ارے نادان منگ" اج منگن وا ویلا
 اے تے توں اوس گھر دے سامنے کھڑا ایں جھدے دل سدا موعہ کر کے
 منگدا رہیا ایں۔ اج تے ویلا بنیا اے۔ اج تے موقع نکا اے۔ اج ای تے
 داری آئی اے۔ اج ای تے ویلا اے۔ فیر خورے ایہو جہا ویلا لھے کہ نہ
 تے نال ای میں منگنا شروع کیتا۔ منگن لگ پیا پر کیہ؟ فیر بھل گیا، کیہ
 منگاں؟۔ بار بار اوہو ای لفظ زبان تے آجاندے "یا اللہ تیرا مجرم حاضر اے۔
 لہوں بخش دے" میں فیر کجھ ہور منگن لگدا تے فیر مونہوں ایہو ای لفظ نکل
 دے "کجھ سکون ہویا تے پچھے ہٹ کے کہے ول مونہہ کر کے بہہ گئے۔ نہ
 اکھاں دیکھوں رجدیاں سن تے نہ دل بھردا سی۔ ایسے ای شغل وچ شام ہو
 گئی۔ مغرب دی نماز توں بعد طواف کیتا مقام ابراہیم دے سامنے نکل ادا
 کیجے آب زم زم پیتا تے عشاء وا ٹائم ہو گیا۔ عشاء دی نماز پڑھ کے سعی (صفا
 مروا دے درمیان دوڑنا) کیتی۔ شکرانے دے نکل ادا کیجے تے بیٹھ کروان چلا
 گیا۔ ٹڈاں کرن والے نائی ساڈے پاکستانی نیں تے اوہناں وا اوہ ای انداز
 اے کہ جو کھوہ سکدے او کھوہ لوو۔ میں اک نائی توں ریٹ پچھیا تے اوس
 بیچ ریال دے۔ (پاکستانی ہاتھ روپے پنجاہ پیسے) میں ٹڈ کروانی شروع کیتی جے
 اک ہور بندہ آ گیا۔ اوہنے ریٹ پچھیا تے سودا کرن لگ پیا آخر تن ریال
 وچ سودا ہو گیا۔ مینوں پتا لگا کہ اتھے تے ایس کے جیسے کم لئی وی سودا کرنا
 پھیرا اے۔ میں نائی نوں کہا توں پاکستانی ایں میں وی پاکستانی آں۔ مینوں
 نہیں سی پتا کہ ایس کم لئی وی سودا کرنا پھیرا اے۔ میرا خیال سی ریٹ مقرر

ہون گے۔ ہن دس کئے پیسے دیاں تے اوہنے تن ریال ای لئے۔
 ایہوں فارغ ہو کے گھر ول پرتے۔ راہ چوں مدینہ ہوئل توں کھانا لیا۔ حج دے
 وناں وچ مدینہ ہوئل دے کھانے وال چھ ریال ہندا اے۔ سبزی، گوشت، قیمہ، پاوے مرغی جو
 مرضی لے لوو۔ ریٹ چھ ریال ای اے۔ وال پنج ریال دی اے۔ نال تن روٹیاں بندیاں
 نیں۔ اک کھانے وچ دو بندے رنج لیندے نیں۔ اسیں کھانالے کے سدھے گھر آ گئے۔
 ساڈنے ساتھی پہلے ای پہنچ چکے سن۔ گھر آ کے احرام کھولیا۔ نہا کے تے عام کپڑے پہن لئے۔

مسجد جعرا نہ

بیت رسول ﷺ تو حاضری

۲۰ مارچ ۱۹۹۸ء رات پروگرام بنیا سی کہ صبح سویرے سویرے جا کے طواف کرنا ایں۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ کچھل رات جہاز وچ جاگ کے گزاری سی۔ فیر سارا دن مختلف مراحل طے کیجے۔ عمرہ کیا۔ رات ستیاں ہوش ای نہ رہی کہ کتھے پئے آں پر بیگم صاحبہ نے اپنی عادت مطابق ساڈھے تن وچے رولا پانا شروع کر دتا ”اٹھو اٹھو چار وچ گئے نہیں“ تے انج چار وچے تک اسیں اٹھ کے وضو کر کے تیار ہو گئے (میری بیگم دی عادت اے کہ بچے رات اونہوں کہہ دیئے کہ فلاں وقت جانا اے تے اوہ ساری رات سوں نہیں سکدی تے ہمیشہ وقت توں ادھا گھنٹا پہلے اٹھا کے تیار کرا دیندی اے) ایتھے وی اونہنے ایہو کجھ کیا۔ اسیں وضو کر کے تیار ہو کے باہر نکل آئے۔ جدوں سڑک تے آئے تے ان گنت لوک حرم پاک ول جا رہے سن۔ رتے وچ ای اذان ہوگئی۔ اسیں طواف شروع کر دتا۔ بیگم کہن لگی طواف پورا ہو جائے گا؟۔ ایتھے تے اذان توں تھوڑی دیر بعد ای جماعت کھڑی ہو جاندی اے۔ (اوتھے جج دے دناں وچ اذان تے جماعت وچ صرف بیچ منٹ دا وقفہ ہوندا اے۔ سناں مشکل نال ادا کری دیاں نہیں) میں کہیا اوہ اذان فجر دی نہیں سی تہجد وی سی۔ بے لگر ہو کے طواف پورا کرو۔ اسیں طواف کھل کر کے اچھے نفل ادا کیجے ای سن بچے صبح دی اذان ہوگئی۔ نماز فجر توں فارغ ہو کے میں بیگم نوں نال لیا تے حضور ﷺ دے پیدائشی گھر دے پوہے اگے جا کھلوتے۔ ایتھے ہن اک لائبریری قائم اے۔ عرب دی حکومت نے پرانے سب نشان مٹاوتے نہیں۔ نہیں مٹا سکے تے کجھو اللہ تے روضہ رسول ﷺ نوں۔ دروازہ بندی۔ ایتھے لائبریری دے پوہے اگے اک بندہ ڈیوٹی ادا کر رہیا

سی۔ خورے کوئی شرط سی بغیر وردی توں۔ پر شرط کیوں ہو سکدا سی اوہ تے اردو
 بڑی روانی نال بولدا سی۔ بہر حال اوہ ڈیوٹی دے رہیا سی تے جیڑے وی لوک
 بیت رسول ﷺ وی زیارت کرن آؤندے حکم دیدا کہ پرے کھلو کے کعبے
 دل مونہہ کر کے دعا کرد تے چلدے ہو۔ حکم مطابق لوک انج ای کر رہے سن پر
 میرا دل چل گیا میں اگے ودھ کے مکان دیاں دیواراں نوں ہتھ لایا۔ دیوار نوں
 چمیا تے اوہ کہن لگا شرک شرک پرے ہو۔ میں پرانہ ہو گیا پر دروازے دے قریب
 ای کھلوتا رہیا تے چشم تصور وچ اوس ویلے نوں واج ماری جدوں حضور ﷺ گھر
 چوں نکل کے کعبہ شریف دل تشریف لے جانڈے سن۔ میں کئی دیر ای اوس بیتے
 سے نوں واجاں دیدا رہیا تے اوس ویلے نوں بلانڈیاں بلانڈیاں میریاں اکھیاں
 چوں آنسو جاری ہو گئے۔ اوہ رکھوالا چپ کر کے میری حالت دیکھدا رہیا پر اوسنے
 میںوں مڑ کجھ نہیں کہا۔ ہور آون والیاں نوں اوہ دور ای ڈک دیدا رہیا۔

میری چشم تصور وچ اوہ مکان وی آیا جیڈے وچوں ابولہب دی بیوی دیوار
 دے اتوں وی حضور ﷺ دے گھر گندگی سٹ دیندی سی تے آپ فرمادے
 ”چاہی ایہ کیہو جی ہسائگی اے“ کدے میں سوچدا ایتھے ای اوہ راہواں ہون
 گیاں جہاں وچ کفار کڈے وچھا دینڈے سن۔ میں کئی دیر ہنہو وگاندا رہیا۔
 کافی دیر بعد میں ایس استغراق چوں باہر آیا۔ اوس راکھے نال سلام دعا لئی تے
 اوہدے کولوں پچھیا حضور ﷺ دے زمانے دے کجھ ہور نشانات دس۔
 حضرت خدیجہؓ دا مکان کتھے سی اوس تھاں دی نشان وہی کر۔ حضور ﷺ
 دے خاندان دے ہور مکان کتھے کتھے سن۔ ذرا کجھ دس۔ اوہ کہن لگا ”
 میرے علم وچ کجھ نہیں تے ایہ لوک کجھ دن نوں تیار نہیں ایس لئی
 تہاںوں پتا نہیں لگ سکدا۔ تیں ایس سڑک تے ٹرے جاؤ تے اگے قبرستان
 اے جنہوں جنت المصلیٰ آکھدے نیں اوتھے حضرت خدیجہؓ دا مزار مبارک
 اے۔ اوہدی زیارت کر لو۔ اوس بندے نوں کیہ پتا سی کہ ایس اک اک
 نشان دیکھن دے ممکنے آن۔ ساڈیاں اکھاں تے زیارتاں کرن لئی ترس
 رہیاں نیں پر اوتھے تے جنہوں وی کجھ پچھو کوئی راہنمائی نہیں کردا۔ ہر
 گل دا اک ای جواب اے ”واللہ اعلم“ ساڈے گریپ چوں میں کلاساں جیڈا
 ہر چیز وی کھوج کرنا چاہندا ساں۔ باقی بندے تے ”جو پتا چلے دیکھ لو
 تے کعبے وی زیارت کرو“ دے قائل سن۔

جنت المعلىٰ دی زیارت

اسیں (میں تے میری بیگم) پیدل ای قبرستان ول ٹرپے۔ قبرستان توں پہلے دو یاد گار مسیحاں آوندیاں نیں۔ اک مسیت دے کول گئے۔ مسیت نوں تالہ لگا سی۔ اسیں مسیت دا ناں سی۔ اوتھے اک انڈونیشا دا قافلہ دروازے اگے کھڑا دعا منگ رہیا سی۔ مسجد دا دروازہ بند سی۔ اسیں وی دروازے اگے کھلو کے دعا منگی تے اگے ٹرپے۔ اسیں جنت المعلىٰ جان وی بجائے پہلوں اگے نکل گئے تے ”مسجد جن“ پہنچ گئے۔ اتفاق نال دروازہ کھلا مل گیا۔ اسیں مسجد دے اندر داخل ہو گئے تے نفل ادا کیجے۔ دعا منگی تے باہر نکل آئے۔ ایہ مسجد اوس تھاں تھے بنائی گئی اے جتھے جتاں نے حضور ﷺ نال ملاقات کیتی تے اسلام قبول کیا سی۔

واپس آ کے جنت المعلىٰ وچ داخل ہوئے۔ اوتھے عورتاں دا داخلہ ممنوع اے۔ (عرب وچ عورتاں نوں قبرستان جان وی اجازت نہیں) دروازے چوں داخل ہندیاں ای اک شیڈ بنایا گیا اے۔ عورتاں نوں اوتھے ای روک لیا جاندا اے۔ پہلے وی کئی عورتاں اوتھے بیٹھیاں سن جہاں دے ساتھی اندر چلے گئے سن۔ میں وی بیگم نوں اوتھے چھڈیا تے آپ اندر چلا گیا۔ پہلے میں نوں قبرستان دیکھدا رہیا۔ اک بندہ کنیاں ساریاں قبریں کھول کے بیٹھایا۔ ایہ قبریں دکھیاں نیں۔ جہاں دے اتے سمجھ دیاں سلاں رکھ کے بند کر دتا جاندا اے۔ فیر دوبارہ کھول کے کے تے اوتھے ہور مردے دفن کردتے جاندے نیں۔ میں اندر جھاتی مار کے دیکھیا تے اوس بندے نوں پچھیا پہلے مردیاں دیاں ہڈیاں وغیرہ کتھے نیں۔ اوہ کہن لگا سب ختم ہو جاندا نیں۔ ایہ اوہناں دا اپنا اک انتظام اے۔ آخر ہر نماز نال چار چار بیچ جنازے بندے نیں تے اوہناں نوں سنبھالن دا انتظام انج دا ای ہو سکدا سی تے اسیں توں بہتر ہور نہیں ہو سکدا۔

حالے میں اسیں پہلے حصے وچ ای پھر رہیاں ساں جے اک قافلہ قبریں وی

زیارت واسطے آ گیا۔ اک معلم اوہناں وی راہنمائی لئی نال سی۔ پہلے حصے دے آخر تے جا کے پل کول معلم کھلو گیا تے سلام پڑھن لگ پیا۔ پہلا حصہ پل دے نال ختم ہندا اے۔ فیر پل دے تھلیوں نکلے کے دو بجے حصے وچ جائی دا اے جتھے حضرت خدیجہؓ دا مزار مبارک اے تے آپ دے خاندان دیاں ہور قبریں وی نیں۔ میں دیکھیا اوس قافلے دے بندے اتوں دی پھالیاں مار مار کے معلم دے قریب ہون دی کوشش کر رہے نیں۔ کجھ دوجیاں نوں پچھے ہٹا کے اگے ودھن دا چارہ کر رہے نیں۔ ساریاں نے دھوتیاں بنھیاں ہوئیاں سن تے گل وچ شرٹ پائی ہوئی سی۔ میں سوچیا لیہناں دیاں حرکتاں پاکستانیاں والیاں نیں پڑبان کجھ وچ نہیں آرہی تے نہ ای لباس پاکستانیاں والا اے۔ کوئی پاکستانی کدے وی دھوتی اتے شرٹ نہیں پاؤندا۔ ایس قافلے وچ کم و بیش سو ڈیڑھ سو آدمی سن۔

جتھے تے پروانہ وار ہر ملک چوں لوک آؤندے نیں اک دو بجے دی زبان توں ناواقف پر اک سانجھ تے ہے دے۔ اوہ مذہب دی سانجھ اے جہدے ناطے ایس جتھے اکٹھے ہونے آں۔ ایہ لالہ دی سانجھ بہت وڈی سانجھ اے۔ مسلمان دنیا دے کسے محلے وچ وی ہون ایس سانجھ دے ناطے بھائی بھائی ہندے نیں۔ ایہ مذہبی رشتہ بڑا پکا ہندا اے۔ ایس رشتے دے ناطے ”السلام علیکم“ تے ”ولیکم السلام“ دے لفظ سانجھے نیں تے ایہ ایسے ای زبان وچ ادا کیجے جاندے نیں۔ ایسے ای سانجھ نال ایس اکسے دو بجے نوں پچھ لیندے ساں کبڑے ملک چوں آئے او۔ تسیں کسے نوں پچھنا ہووے کہ اوہ کتھوں آیا اے تے اوہنوں کہو ”السلام علیکم“ تے اپنے ول اشارہ کر کے کہو ”پاکستان“ اوہ فوراً اگوں آکھے گا ”ولیکم السلام ترکی ایران وغیرہ“۔

میں اک بندے نوں کہیا ”السلام علیکم پاکستان“ اوہ فوراً بولیا ”ولیکم السلام اڈیا“ ایہ قافلہ اڈیا دے کسے دور دے علاقے دا سی تے اپنی مقامی بولی وچ گفتگو کردے سن۔ اردو یا ہندی کسے نوں نہیں آؤندی سی۔ میں سوچیا میری گل دی تصدیق ہوگئی اے کہ ایہ حرکتاں پاکستانیاں والیاں کر رہے نیں۔ کیوں نہ کردے محلے تے اکو ای اے نال۔ آخر برصغیر دے لوک سن تے اوہناں دھن محلے دی خوشبو کیوں نہ آؤندی۔ میں وی اوس قافلے دے نال ای قبرستان دے دو بجے حصے ول ٹر پیا۔ حضرت خدیجہؓ دی قبر مبارک تے آپ

دے خاندان دے دوہے لوکاں دیاں قبریاں اک احاطے وچ نیں۔ پوہے نوں تالا لگا ہویا سی تے پوہے اگے دو شرطے کھڑے سن۔ سارے قافلے والیاں کھڑکیاں وچوں اندر دیکھیا تے کھڑکیاں نوں پوسہ دے لیا۔ میں حضرت خدیجہؓ دے مزار مبارک دیاں کھڑکیاں نوں راج بوسے دتے تے عقیدت دے ہنہو پنہاور کیجے۔ دعا متگی تے قافلے دے نال ای باہر آ گیا۔ باہر بیگم صاحبہ میری اڈیک وچ سک رہیاں سن۔ ظہر دی نماز حرم پاک وچ آ کے پڑھی تے غیر طواف کیتا۔ شام دی نماز تے عشاء دی نماز توں بعد وی طواف کیتا۔ اج میں اپنی ماں جی دے نال داوی طواف کیتا سی۔ اوہناں دی بڑی خواہش سی حج کرن دی پر حالات نے اجازت ای نہیں سی دتی یا اسیں ای نکلے ساں اوہناں لئی کجھ نہ کر سکے۔ اصل وچ ایہدروں بلاوا نہیں سی پھینچیا تے بلاوے توں بغیر بندہ آ نہیں سکدا۔ ایہدروں بلاوے وی حسرت ہے اوہناں دے دل وچ سی ہے اتوں بلاوا آ گیا۔ عشاء توں بعد معلم دے دفتر رابطہ کیتا کہ سانوں مدینہ پاک بھیج۔ مدینے والے دی سک سینہ ساڑ رہی ہے۔ اوس کہیا پرسوں گھلاں گا۔

اسیں بھالہ بھالہ مر لیتے

کھرا جیل دی ڈاچی دا نہ لبھا

۲۱ مارچ ۱۹۹۸ء اج حسب معمول ۴ بجے اٹھ کے حرم پاک پہنچے طواف تے نماز توں فارغ ہو کے میں بیگم صاحبہ نوں کہیا چل اج حضرت خدیجہؓ دا مکان لیکھے تے نالے ام ہانی دے مکان دے نشان تلاش کرے۔ بڑی کوشش کیتی۔ کدے چھتا بازار جائے تے کدے محلہ شامیاں ول۔ بڑے لوکاں نوں پھینچا کے نے دس نہ پائی۔ اک بندے نے ایٹاں کو دسیا کہ مکان ڈھا دتا گیا اے۔ ہن اوہ تہانوں کتھوں لہمنا اے۔ ام ہانی دامکان حرم وچ آ گیا سی۔ ترکاں اوتھے نشان دہی کیتی سی پر سعودی حکومت نے اوہ نشان وی مٹا دتے نیں۔ تسیں کوشش کرو شاید حرم پاک وچ اوہ نشان لہم جان۔ میں اک نشانی دس دیناں اوس جگہ تے قرآن پاک رکھن والیاں رہیلاں دی ترتیب انج اے۔

پورے حرم وچ ہور کتے ایہ ترتیب نہیں۔ اسیں واپس آ کے حرم پاک وچ کافی چر پھردے رہے پر ام ہانی دے مکان دی نشان دہی نہ ہو سکی۔ ایہ دن وی انج ای گزر گیا۔ اج میں اپنے اہاجی دے نال دا طواف کیتا سی۔ عشاء توں بعد گھر آ گئے۔ کھانا ہمیشہ آؤندے ہوئے اسیں لے کے آؤندے ساں تے گھر آ کے کھائی دا سی۔

سگ مدینے دی

رات ای پروگرام بنا شروع ہو گئے کہ سویرے تیاری کیتی جاوے کے پاس نہ نکلیا جاوے۔ ہر بندہ پر جوش سی تے مدینہ پاک اپڑن لئی بے قرار سی۔ جیویں جیویں دیر ہو رہی سی بے قراری ودھ رہی سی۔ عجیب گل اے کہ آج کے نوں وی جاگ نہ آئی جدوں اکھ کھلی تے وقت تھوڑا ای رہ گیا سی۔ چھیتی چھیتی تیار ہو کے باہر نکلے تان فجر وی اذان ہوگئی حرم پاک دے باہر ای تھاں ملی تے جماعت نال نماز پڑھی۔ آج مدینہ پاک جان وی بے قراری سی۔ گھر آئے تے کئے ای ساتھی آچکے سن تے مدینہ منورہ جان دیاں تیاریاں کر رہے سن۔ طاہرنوں معلم ول گھلایا کہ اوہ جا کے جان دا پروگرام لے آوے۔ اسن ضرورت دے کپڑے۔ احرام چٹاں تے جتیاں وغیرہ اک بیک بچ رکھیاں۔ دو جا بیک اوچھے ای چھڈیا تے جان لئی تیار ساں۔ پر کھئے؟ شوق دیدار مدینہ ہووے تے تیاری اپنی چھیتی مکمل ہو جائے ایہ کیویں ہو سکدا اے۔ میں بیگم نوں کہیا کہ میں مدینہ پاک دے کجھ مناظر قلم بند کر کے لیاوے نین۔ ایس لئی آج اک کیمبرہ ضرور خریدنا اے۔

اسنے چہ نوں طاہر پروگرام لے کے آ گیا سی۔ عشاء توں بعد روانگی سی۔ پروگرام بنیا کہ عشاء وی نماز پڑھدیاں ای سارے ساتھی آ جان۔ اسن کھانا کھا کے واپس حرم پاک وچ آگئے۔ عصر وی نماز توں بعد حرم چوں نکلے تے اک کیمبرہ خریدیا تے واپس حرم پاک وچ آگئے۔

بیگم کہن گئی اک طواف کر لئے۔ پر پھری ہمت نہ پئی میں بہت تھکاوٹ محسوس کر رہیا ساں۔ میں اکثر تھک چکا ہندا ساں پر بیگم وی طواف کرن دی تھکے نہیں تھ دی سی اوہ بیٹوں کچھ کے لے جائدی تے انج میرا وی کم بن جائدا۔ میں اکثر آکھ وا "بیگم صاحبہ میں بڑا پاپی آں۔ بڑا وڈا گنہگار

آں۔ میں تے ایس قابل وی نہیں کہ معافی ای منگ سکاں، پر اوہدا اور وازہ بہت وڈا اے۔
 اوہدی رحمت بے انت و حساب اے۔ اوہ بخش ہاراے۔ اوہدی رحمت تے بخشش دے بہانے
 لہدی رہندی اے تے ایہوای اک آس اے۔ نہیں تے گناہواں دا پچھتاواہر ویلے ذہن تے
 سوار رہندا اے۔ میرے ورگے پاپی نوں خورے اوہنے تیرے طفیل ای سد لیا اے۔ تینوں واج
 پئی اے تے تیرے نال کوئی محرم وی چاہیدا اے تے بس میرا کم بن گیا ورنہ کتھے میں پاپی تے کتھے
 آقا ﷺ دا ور۔

قصہ مختصر عشاء وی نماز پڑھ کے فارغ ہندیاں ای رہائش گاہ ول دوڑا دتی۔ میری
 بیگم مینوں بانہوں پھڑکے بھیجا جاوے (میری جدوں دی لت ویلڈنگ ہوئی اے میں ہولی ہولی
 ٹرناواں) تے آکھے چھیتی چلو۔ چھیتی در حضور ﷺ تے حاضری دیویئے۔ میں اوہنوں بہتیرا
 سمجھاواں کہ ہر کم دا اک وقت مقرر اے۔ توں گھبرانہ، بس تینوں چھڈ کے نہیں جاسکدی پر
 اوہدے شوق نوں کیہ آکھاں۔ اوہنوں تے اک اک پل بھاری لگن ڈہیا سی۔ راہ وچوں ہوٹل
 توں کھانا لیا تے رہائش گاہ تے آگئے۔ تھوڑی دیر وچ سارے ساتھی کٹھے ہو گئے اک بندے
 نوں معلم دے دفتر گھنیا۔ دفتر ساڈے لاگے ای سی تے پتا چلیا کہ اہے تک بساں نہیں آیاں۔

.....☆☆.....

حرم پاک واک منظر

اڈیاں لیاں ہمدیاں گہماں تے بساں لیٹ۔ ایہ انتظار دیاں گھڑیاں وی کیہ نہیں۔
 پوری حیاتی بندے دا پچھا نہیں جھڈ دیاں۔ کدے بندہ چنگے ویلے وی اڈیک ویج گھڑیاں تا
 جھڈ دا لے تے کدے بساں وی اڈیک ویج۔ چاہت دا ایہ عالم سی کہ اک ساتھی معلم دے دفتر
 چوں چکر لاکے واپس پہنچد اتے دو جا معلم دے دفتر ول ٹر پیندا سی۔ عورتاں ہر آون والے
 نوں چاہت تال محمدیاں سن کہ ”کیہ بساں آ گہماں نہیں؟“۔ جواب ویج ”نہ“ واقظ سن
 کے اوہناں دے چہرے تے اک مایوسی وی لہر آ کے گزر جاندی۔ میری مشاہدہ کرن والی
 عادت اوہناں دے چہرے دے تاثرات پڑھ رہی سی۔ خدا خدا کر کے
 رات دن وچے بساں آئیاں تے ٹرویاں ٹرانڈیاں ایہ قافلہ رات پاراں وچے
 مدینہ شریف ول روانہ ہویا۔ رات دا وقت سی ایس لئی پاہر دے مناظر تے نظر نہیں آ
 رہے سن بساں تے

بلغ اعلیٰ بکمالہ کف الہی بجمالہ
 حنت جمع خصالہ صلوا علیہ وآلہ
 جسے چاہا وہ پہ بلا لیا جسے چاہا اپنا بنا لیا
 یہ تیرے کرم کے ہیں فیصلے یہ بڑے نصیب کی بات ہے
 بلغ اعلیٰ بکمالہ کشف الہی بجمالہ
 حنت جمع خصالہ صلوا علیہ وآلہ

جاری ہو گیا۔ میں ایہو ای بار بار گنگنا رہیا ساں۔ اکھاں ویج شرمندگی دے جھو سن۔
 جھوے رکن دانان ای نہیں لے رہے سن۔ میری بیگم میری ایس کیفیت نوں دیکھ رہی سی تے
 خورے محسوس وی کر رہی سی۔ اوہ اک ٹکڑیوں دیکھ رہی سی۔ پتا نہیں میں کئی دیر ایس کیفیت
 ویج رہیا تے کیہوے ویلے سرکار نے سرتے دست شفقت پھیریا تے میری اکھ لگ گئی۔

اکھ کھلی تے بس اک ہوئل تے رک چکی سی۔ بیگم مینوں کہن گی ”تسین تے روندے روندے انج سوں گئے ساہو جیویں کوئی بال روندنا روندنا ماں دی گود وچ سر رکھ کے سوں جاندا اے۔ میں تے رستے دے مناظرون اپنیاں اکھیاں وچ سیٹنا چاہندی ساں پر رات دی کالی چادر نے پردہ پائی رکھیا اے۔ بیگم دنی طبیعت خراب ہو چکی سی۔ اسیں اتر کے ہوئل دے اندر چا بیٹھے اوہنے سیون اپ منگوا کے ہتی تے میں حسب معمول چاء ہتی۔

تھوڑی دیر بعد قافلہ خیر روانہ ہو گیا۔ ہن خیر اوہو شوق سفری۔ ڈرائیور بس بہت تیز چلا رہیا سی۔ خیال سی کہ فجر دی نماز عینہ پاک وچ ادا کراں گے پر کتھے؟۔ ڈرائیور اوٹھن لگ پیا تے اوہنے بس خیر اک ہوئل تے کھڑی کر دی۔ ایہ رستے وچ ساڈا دو جا پڑاؤ سی۔ ڈھائی بج ہوئل دے اک کمرے وچ جا کے آرام نال سوں گیا۔ اسیں چاء وغیرہ پی کے اوٹھے ٹہلے دے رہے کچھ دیر بعد اذان دا وقت ہو گیا۔ اوتھے ای فجر دی نماز ادا کیٹی۔ ایہ ہوئل انج ای نہیں جیویں ساڈے اوتھے پاکستان وچ سڑکاں دے نال نال ہوئل نیں۔ ایہناں ہوٹلاں وچ آک چیز دا ادھا نظر آیا اک تے ایہ بڑے کھلے کھلے نیں۔ ضرورت دی ہر شے مل جائدی اے بھاویں معمول توں ریٹ زیادہ ہندے نیں۔ جیویں اوتھے ساڈے رستے دے ہوٹلاں دے ریٹ ودھ ہندے نیں۔ دو جا ہر ہوئل دے نال مسجد وضو خانے غسل خانے تے بیت الخلاء بنے ہوئے نیں۔ ساڈے وانگوں ایہناں دے ریٹ وی معمول توں زیادہ نیں۔ ساڈے ایس قافلے وچ اتفاق نال سنی العقیدہ لوگ زیادہ سن۔ اوتھے میں دیکھیا اے کہ ان واڑھے وی جماعت کرار ہے نیں۔ ننگے سر جماعت کرار ہے نیں۔ ایس قافلے وچ اک بندے نے آواز دے کے پچھیا ”کوئی حافظ صاحب ہن اوہ آ کے جماعت کران“ اک بندے نے اپنے ساتھی ول اشارہ کر کے کہا ”ایہ صاحب حافظ نیں“ اوہناں نوں نماز پڑھان لئی کہا گیا۔ اوہناں سر تے ٹوپی پائی سی او نے پہلے اک ساتھی کولوں رومال لے کے ٹوپی دے اتے ہنصا خیر جماعت کردائی۔ دو ڈھائی گھنٹے دی نیندر توں بعد ڈرائیور اٹھ کے آ گیا۔ اوہنے چاء ہتی تے تازہ دم

ہو کے شیرنگ سنبھال لیا۔ اوتھے سڑکاں بڑیاں کھلیاں تے ہموار نہیں۔ ساڈیاں پاکستانی
 سڑکاں وانگوں تھاں تھاں سپیڈ بریکر نہیں بنے ہوئے۔ سڑک اپنی صاف تے پلین اسے کہ
 ڈرائیور سڑک تے پٹھیاں پٹھیاں چاء پی لیندے نہیں۔ ہن رفتار پہلے نالوں وی تیزی۔ بس
 ہواناں گلاں کر رہی سی۔ ہیرے دی چادر آہستہ آہستہ سرک رہی سی۔ صبح دی سفیدی نمودار
 ہوئی باہر بالکل صاف نظر آؤن لگ پیا۔ ہولی ہولی سورج نے اکھ کھولی تے آل دوالا منور ہو
 گیا۔

۲۳ مارچ داسورج سانوں مدینے دے راہ وچ نکلیا۔ ہن باہر دے مناظر وی نظر آ
 رہے سن۔ پہاڑی سلسلہ نال نال چل رہیا سی۔ کتے کتے پہاڑی دامن وچ آبادی وی آجاندی
 سی۔ مدینہ پاک نیڑے آیا تے کھجوراں دے درخت وی نظر آ گئے۔ پرائس ویلے باہر دے
 مناظر دیکھن نوں دل نہیں سی چاہ رہیا۔ ساڈی سیٹ اگے ای سی تے اسپین ایڈھرا دھرو دیکھن
 دی تھاں بالکل سامنے دیکھ رہے ساں۔ دل وچ اکوای تاہنگ سی کہ دربار حبیب دی جھٹک نظر
 آجاوے۔ بس چیک پوسٹ تے آ کے رک گئی۔ سچی گل تے ایہ دے ہن ایہ رکی کاروائی وی
 بوجھ محسوس ہو رہی سی۔ چھیتی توں چھیتی گنبد خضرا دیکھن دی حسرت دل وچ سمائی ہوئی سی۔
 چیک پوسٹ توں فارغ ہو کے ٹرے تے مسجد نبوی دے مینار نظر آ گئے۔ گنبد خضریٰ وی جھٹک
 اکھاں نوں ٹھار گئی۔

مدینے وچ داخلہ

بس مختلف سڑکاں تے چکر کٹ دی ہوئی کتب نمبر ۳ دے دفتر آگے جاری۔ ”نان
 گروپ“ وچ ایہ اک مسئلہ ہندا اے۔ گروپ وچ بس سدھی رہائش گاہ تے پہنچ کے رکدی اے
 تے اوتھوں ای روانگی ہندی اے پر نان گروپ وچ بس معلم دے دفتر آ کے رکدی اے تے
 روانگی وی دفتر توں ای ہندی اے۔ ایس لئی ایس کتب نمبر 3 دے دفتر آگے آ کے بس توں
 اترے۔ ہن فیر اکواری مکان وی تلاش دا مسئلہ سی۔ ایس عورتاں نوں اوتھے اک برآمدے
 وچ بٹھا کے آپ مکان وی تلاش وچ نکل گئے۔ ایہ مدینہ پاک وچ ٹھہرن دا آخری ہفتہ سی۔
 کہندے نیں ج توں اک ہفتہ پہلے ہی اک ہفتہ بعد مدینہ پاک وچ بہت رش ہندا اے۔
 ایس لئی اوتھے بہت رش پے چکاسی اک تے معلماں دے حاجی دھر دھر آ رہے سن۔ دو بے
 مقامی لوک وی بہت پہنچ رہے سن جیہدی وجہ توں مکاناں دے کرائے بہت چڑھ گئے سن۔
 تھوڑی جیہ تک دو توں بعد سانوں تن کمریاں دا اک مکان مل گیا۔ ایہدے وچ ساریاں
 سہولتاں موجود سن تے تن سو ریاں ہر اک دے حصے اٹھ دن دا کرایہ آؤندا سی۔ ایہ توں ای
 ایس اک دیگن کرائے تے لئی تے جا کے اپنیاں ساتھی عورتاں نوں نال لے آئے۔ ساڈے
 گروپ وچ اٹھ عورتاں (اقبال بیگم زوجہ اقبال زخمی، منزہ طاہر زوجہ محمد طاہر، نسرین اختر (محمد
 طاہر دی بھین)، حاجراں بی بی زوجہ محمد سلیم، تسلیم اختر زوجہ ذوالفقار علی، رشیداں بی بی (اک
 بیوہ مائی)، بشیراں بی بی (اک بیوہ مائی) والدہ خورشیدا احمد (ایہ پٹھان عورت سی جیہداناں بڑا
 عجیب جہاں سی مینوں یاد نہیں رہیا)۔ تے بیچ مرد (اقبال زخمی (راقم)، محمد طاہر، محمد سلیم،
 ذوالفقار علی تے خورشیدا احمد) سن۔ مکان لہمن تے سامان اوتھے لیاون تک کافی دیر ہو گئی سی۔

ایس لئی فیصلہ کیجا کہ ظہردی نماز رہائش گاہ تے ای پڑھی جاوے۔ نہا کے کپڑے تبدیل کیجے
جان۔ کچھ کھاپی لیا جاوے تے فیر عصر دی نماز حرم پاک وچ باجماعت پڑھی جاوے تے چالھی
نمازاں دی گنتی کل صبح دی نماز توں کیتی جاوے۔

حضور ﷺ دے حضور حاضری

اسیں حرم پاک جان واسطے کمروں نکلے ای ساں بے عصر دی اذان شروع ہوگئی۔ میں
ٹرن لکیاں اپنا دستی بیک نال لے لیا تے اوہدے وچ کیمرو رکھ لیا۔ سوچیا کہ حاضری توں فارغ
ہو کے ایہدے وچ ظم پوالاں گاتا کہ کل نوں کچھ مناظر قلم بند کیجے جا سکے۔ حرم پاک پہنچ کے
عورتاں ساتھوں الگ ہو کھیاں۔ اتھے عورتاں تے مرداں لئی الگ الگ تھاں اے۔ سگوں
سارے سعودیہ وچ ای دیکھیا اے کہ ہر میت دے نال عورتاں لئی وکھرے تے نماز پڑھن
لئی جگہ دا انتظام اے۔ مکہ شریف وچ تے عورتاں تے مرداں کٹھے ای طواف کردے نیں۔ اکٹھے
ای نماز پڑھدے نیں۔ ہر تھاں عورتاں تے مرداں کٹھے ہوندے نیں۔ اوتھے کوئی مرد نہیں کوئی
عورت نہیں۔ سب دادھیان اللہ دل ہندا اے۔ اوہنوں ایہدے اوہر دیکھن دی مہلت ای
نہیں ہندی۔ چونکہ بندے دا اللہ نال سدھارا بطل ہندا اے ایس لئی ہر کسے دادھیان اپنے
گناہواں ول تے معافی منگن دل ہندا اے پر اتھے مدینہ پاک پہنچ کے عورتاں تے
مرداں نوں الگ الگ کردتا جاندا اے۔ عورتاں دے داخلے لئی جگہ مخصوص اے تے روضہ
پاک تے حاضری دین لئی وقت مخصوص اے۔ عورتاں وی حاضری دے لیے مرداں دا داخلہ ممنوع
ہوندا اے۔

سالوں باہر من وچ ای تھاں ملی۔ نماز عصر توں فارغ ہو کے اسیں باب السلام دے
رستے حضور ﷺ دے حضور حاضری لئی داخل ہون لگے۔ میں سب توں اگے ساں۔ دروازے
اگے کھڑے اک رکھے نے میرے بیک دی تلاشی لئی تے کیمرو دیکھ کے مینوں اندر جان توں

روک دتا۔ میں اونہوں کہیا وی کہ کیمرہ خالی اے ایہدے وچ قلم نہیں ہنگی۔ کیمرہ کھول کے وی دکھایا پر کتھے؟ اوس اندر نہ جان دتا۔ میرے دوویں ساتھی (محمد سلیم تے محمد طاہر) اندر چلے گئے۔ مینوں کہن لگے تیں اتھے کھلو واسیں حاضری دے آئے فیر اسیں بیگ لے کے باہر کھلوواں گے تے تیں اندر چلے جانا۔

میں دروازے نال لگ کے کھلو گیا۔ میریاں اکھاں وچ اتھرو آ گئے تے بلھاں تے ایہ لفظ سن ”آقا میں کول آ کے وی حاضری توں محروم آں تے ایہدے نال ای اکھیاں نے ساوان جھڑیاں لادتیاں فیرو دل چوں اک آواز آئی ”جھلیا تینوں راکھے کیوں روک سکدے سن؟۔ ایہ تے آقا ﷺ دی مرضی اے کہ میں پنجواں داندرانہ پیش کراں۔ میں بغیر نذرانے دے ٹریا ساں تے آقا نے بہانے نال باہر ای روک دتا اے“ حالے میں ایہ آوازاں سن ای رہیا ساں جے میرے ساتھی واپس آ گئے۔ محمد طاہر نے میرے کولوں بیگ پھڑ لیا تے محمد سلیم میرے نال دوبارہ حاضری لئی ٹریا۔ اسیں آقا دے حضور حاضری دے کے آئے تے محمد طاہر باہر دروازے اگے کھڑا سی۔ سلیم نے اوہدے کولوں بیگ لے لیا تے کہن لگا ہن ”تیں دوویں دوبارہ حاضری دے آؤ“۔ میں اتھے تہاڈا انتظار کرناواں۔ میں تے طاہر دوبارہ حاضری دین ٹرے تے مینوں یاد آیا کہ میں تے رومال روضہ اقدس نال مس کرنا سی۔

ایہ رومال گھروں ٹرن لکھیاں اجدا اقبال نے اپنی ماں نوں دتا سی تے کہیا سی ”ای ایہ میرا رومال اے تے زنبھوں ہر پاک تھاں نال مس کر کے لیا نا ای تے ایہ ای میرے لئی سب توں وڈا تحفہ اے“ باللاں دی ماں نال عجیب محبت ہندی اے۔ تنویر نوں اوہدی ماں نے پچھیا سی کہ ”میں تیرے لئی کیہ لے کے آواں“ تے اوہ کہن لگا ”ای میرے لئی توں آپ ای آ جاویں“ اجدا نوں پچھیا تیرے لئی کیہ لیاواں تے اوہنے اونہوں رومال پھڑا دتا۔ اوہدی ماں نے اوہدی گل دی پالنا نچ کیتی کہ اوہنے رومال نوں قلاف کعبہ نال مس کیتا۔ رکن یمانی نال مس کیتا۔ حطیم وچ جا کے مہراب رحمت دے تھلے رگڑیا۔ مقام امیراہیم نال مس کیتا بیت رسول ﷺ

تے حاضری دین گئے تے اوہدیاں کندھاں نال مس کیتا۔ اک دن کہن لگی کہ میں اہج رومال
 جہر اسود نال مس کرنا میں۔ میں کہیا ”ایہ بڑا ادا کھاکم اے توں دیکھ نہیں رہی کہ لوک جہر اسود دا
 بوسہ لین لئی کیوں اکدو جے تے چڑھ رہے میں۔ کسراں دو جے توں دھکے دے رہے میں۔
 کوئی عورت او تھوں تک پھین دی ہمت نہیں کر رہی حتیٰ کہ میں وی ہمت نہیں کر رہیا پر اوہدی
 گل تے اکھاں وچ مینوں اک عزم نظر آیا تے اوہ کہن لگی ”تسیں صرف اجازت دے دیو“۔
 میں کہیا ”اپنا شوق پورا کرنے“۔ اوس ویلے اسیں طواف شروع کرن لگے ساں تے طواف
 شروع کرن توں پہلے ایہ گلاں ہو رہیاں سن۔ اسیں طواف شروع کیتا تے چوتھے چکر وچ اوہ وچ
 وچ دھکے کھادی جہر اسود تک پہنچ گئی تے رومال مس کر کے لے آئی۔ اہج میری ڈیوٹی لگی سی
 کہ جیویں وی ہو سکے لہوں آقا ﷺ دے روضے دی جالی نال مس کر کے لیا ونا اے۔ میں
 رومال کڈھ کے ہتھ وچ پھڑ لیا تے اچانک روضہ مبارک ول جھک کے جالی نال مس کیتا تے
 اک زاکھے نے ”شُرک‘ شُرک“ کہہ کے میرے کولوں رومال کھوہن دی کوشش کیتی۔ میں
 رومال چھتی نال دو جے ہتھ وچ پھڑ لیا تے سرتوں وڈا رومال لاہ کے کہیا ایہ لے لے۔ اوس
 عجیب نظراں نال میرے دل دیکھیا تے فیر دو جے زاکھے ول دیکھیا تے مینوں ”مجنون“ کہہ
 کے اگے ودھن لئی دھکا ماریا۔ میں اگے ودھیا تے دو جے زاکھے نے اشارے نال کہیا جے
 دوبارہ ایہ حرکت کیتی تے جھکڑی لگوادیاں گا۔ قصہ مختصر اگلے دن میں ایس رومال نوں مختلف
 ستوناں نال مس کیتا۔ ریاض الحجہ دے قالین نال رگڑیا تے لیا کے بیگم صاحبہ دے حوالے کر
 دتا۔ اسیں عشاء دی نماز پڑھن تک حرم پاک وچ رہے۔ اہتھے پہنچ کے مینوں اہج محسوس ہویا
 جیویں اک شکر و پیر دارا ہی سڑوی بلدی دھپ وچ چلدا چلدا بوڑھ دی شہڈی چھاویں آ گیا
 ہووے۔ جیویں سرتے کسے دست شفقت پھیر کے تے ہر دم ہر دکھ ہر درد توں بے نیاز کردتا
 ہووے۔ مینوں عمران نقوی دی گل وی چیتے آئی اوہ آ کھداسی کہ ”ہاوجود کوشش دے مینوں
 مدینہ پاک وچ رونا نہیں آیا۔ سمجھ نہیں آدھی کیوں“۔ خورے اوہ ٹھیک ای آ کھداسی۔ پر میں

تے ہجوواں دا نذرانہ پیش کر کے حاضری دے سکیا ساں۔ ہاں اوہ کراٹا نہیں سی جھڑی مکہ وچ سی۔ اتھے اک نگہ دا احساس سی جیویں بچہ ماں دی گود وچ نگہ محسوس کروا اے۔ اک شفقت دا احساس سی۔ میں جدوں گھروں چلیاں ساں تے ضرورت دیاں دوائیاں نال لے کے چلیاں ساں۔ اسیں مکہ شریف توں مدینہ شریف ول کوچ کیتا تے بیگم دی طبیعت خراب ہو گئی۔ میں مدینہ پاک دی حاضری لئی ایٹاں بیقرار تے مگن ساں کہ میرا خیال دوائی ول جا ہی نہیں رہیا سی۔ حضور ﷺ دے حضور جدوں حاضری دے کے عشاء توں بعد واپس آئے تے میں اپنے آپ وچ آچکا ساں۔ ہن میتوں بیگم دی طبیعت دا دوائی دا چیتا آیا۔ میں اک گولی ”پلیجیل“ بیک چوں کڈھ کے اوہوں کھوائی تے اوہ ٹھیک ہو گئی۔ اوہ کہن لگی تہاڈے کول دوائی ہیکی سی تے راہ وچ کیوں نہیں دتی۔ میرا جواب سی راہ وچ کے ہور پاسے دھیان ای نہیں سی ایس لئی دوائی وی یاد نہیں سی۔ ہن یاد آئی اے۔

اسیں دھولن جیاں گھروں ٹرن لکھیاں پروگرام بنایا سی پی جے دن مدینہ منورہ وچ قیام ہو یا مسجد قبا وچ ضرور جاواں گے تے ہر روز پیدل جاواں گے۔ اج مارچ دی 24 تاریخ اے تے مدینہ پاک وچ پہلی رات گزار کے پہلا دن چڑھیا اے۔ میں چارو بجے اٹھ کے سدھا ٹیلی فون بوتھ تے پھینیا کہ گھر دی خیریت معلوم کیتی جاوے۔ ہار بار فون ملان دی کوشش کیتی پر نمبر نہ ملیا۔ انت ڈیوٹی تے موجود بندے نوں پچھیا کہ ”ایہ نمبر نہیں مل رہیا“ کہہ وجہ اے۔ اوس دسیا کہ ”تسیں پاکستان دا کوڈ غلط مارے او“۔ حالانکہ ایہ کوڈ شام نوں ڈیوٹی تے موجود بندے نے اپنے ہتھ نال لکھ کے دتا سی پر اوہ غلطی کر گیا۔ میں اوہدے کولوں گج کوڈ پچھیا تے اوہ کہن لگا نماز دا وقت ہون والا اے۔ ہن نماز توں بعد آؤ۔ نماز توں بعد گھر فون کرن دا کوئی تک نہیں سی بن دا۔ نماز توں فارغ ہون تک چھ ساڈھے چھ وچ جاوے نہیں اوس ویلے پاکستان وچ ساڈھے اٹھ وچ چکے ہندے نیں۔ ایس تاں تک تے بچے آپو دھاپ سکول ٹر جاوے نیں۔ گل کہدے نال کرنی سی۔ ایس لئی فون دا معاملہ دوہرے دن تے پایا۔

حرم پاک وچ فجر دی نماز ادا کیتی۔ بیگم دی طبیعت خراب سی اوہ مینوں پہلے ای کہہ چکی سی کہ میں آج کتے نہیں جاواں گی۔ باقی ساتھیاں داموڈی آرام کرن واسی ایس لئی سارے ای نماز توں بعد رہائش گاہ تے جا کے سوں گئے پر مینوں جین کتھے سی؟ میں حرم پاک چوں نکلیا تے پیدل ای مسجد قبا ول ٹریا۔ اک رستے توں ناواقف ساں دو جازبان توں ناواقف، فیروی میں محمد پچھاندا ٹریا۔ مسجد بلال توں تھوڑا گے اک چوک وچ جا کے سوچدار ہیا پئی کدھر جاواں؟ آخر اک سڑک تے ٹریا۔ تھوڑی ای دور جا کے اک شخص کولوں ڈردیاں ڈردیاں مسجد دارستا پچھیا۔ مکہ شریف وچ ہندیاں جیڑا تجربہ ہو یا سی اوہ دے توں اک جھک وی سی۔ عربی لوک باہر دے لوکاں نوں خاص کر برصغیر ہندو پاک دے لوکاں نوں بدعتی تے پتا نہیں کہیہ کیہ سمجھدے نیں۔ اوہنا عمائد از گفتگو بڑا کرخت سی۔ اوتھے ہندیاں میں کئی ہندیاں توں حضرت خدیجہؓ دے مکان دا پچھیا۔ حضرت ابو بکر صدیقؓ دے مکان دے نشانات لسمن دی کوشش کیتی پر اوہ لوک صرف ”واللہ اعلم“ کہہ کے خاموش ہو جانے میں یا اگوں جھاڑ جھڈ دے میں اک بندے نے باقاعدہ مینوں کہیا ”کیہ کرنا ای لہہ کے؟ حج کرن آئے جے جاؤ کہجے وچ طواف کرو سب کچھ اوتھے ای ائے جھڈ و باقی چیزاں نوں نشان لسمدے پھر دے میں۔“

میں ڈردیاں ڈردیاں اوس بندے کولوں مسجد قبا دارستا پچھیا اوہ بندہ مینوں کوئی درویش ای جاپیا۔ ویسے وی مدینے پاک دے لوک مکہ دی نسبت بہت اخلاق والے نیں۔ اوس بندے نے مینوں بڑی محبت نال گائیڈ کیتا کچھ اپنی زبان وچ تے کچھ ”انٹرنیشنل زبان“ یعنی اشارے وچ سمجھایا۔ مینوں اوہی ساری گل دا مفہوم سمجھ وچ آ گیا۔ اوہنے کہیا ”ایہ فلا سڑک اے۔ تسیں دوسری سڑک تے جاؤ۔ سدھے ٹر دے جاؤ۔ حتی کہ اشارے والا چوک (جی چوک) آ جائے گا۔ اوتھوں جے پاسے دیکھنا مسجد قبا دے اچھے اچھے مینار دس پین گے۔ اوتھے دو گل ادا کرو اک عمرے دا ثواب ملے گا اوہ بہت مرتبے والی مسجد اے تے اسلام

دی سب توں پہلی مسجد اے“ میں اوہدی وی ہوئی راہ تے ٹر دا گیا انت اشارے والا چوک
 (یعنی چوک) آ گیا۔ چوک توں بے جھ مسجد دے مینار اپنی عظمت دی گواہی دے رہے
 سن۔ مسجد وچ خاصی رونق سی۔ بہت لوک حاضری دین آئے ہوئے سن۔ مسجد خاصی وسیع
 اے۔ اک پاسے عورتاں نفل ادا کردیاں نیں تے دو جا پاسا مرداں لئی مخصوص اے۔ درمیان
 وچ صحن اے۔ میں اوتھے چھ نفل ادا کیتے۔ میں جدوں وی مسجد قبا گیاں اوتھے چھ نفل ای ادا
 کیتے نیں۔ دو نفل مسجد وچ حاضری دین دے دو اشراق دے تے دو نفل آقا دی خدمت وچ
 نذرانہ پیش کیتے نیں۔ صحن وچ اک ٹاپینا مولانا صاحب کرسی تے تشریف فرما سن۔ لوک
 اوہناں کولوں مختلف مسائل پچھ رہے سن تے اوہ سمجھا رہے سن پر ساری گنگوہر پی وچ سی ایس
 لئی میرے پلے اوہناں دی گل نہ پئی۔ میں مسجد چوں باہر آ گیا کجھ بھجوراں لہجاں تے گھاہ تے
 بہہ گیا تے بھجوراں کھاندا رہیا فیراک دینگن تے بیٹھ کے واپس آ گیا۔ اپنی رہائش گاہ تے
 پہنچیا تے سارے ساتھی تے ہوئے سن۔ میں گیا تے اٹھ بیٹھے۔ مینوں پچھدے نیں ”کتھے
 گئے ساؤ“ میں ساری کارروائی دی تے کہن لگے ”اوکھا کم اے“ ایساں ٹر کے اسیں تے نہیں جا
 سکہے۔ کل زیارتاں کرن نکلاں گے تے نال ای مسجد قبا دی زیارت کر لوں گے۔ دوپہر
 دا کھانا کھا کے اسیں سارے ای حرم پاک وچ آ گئے تے زیر عطاء دی نماز تک ادا تے ای رہے

مسجد قبا دے قریب باغ دا اک منظر

مدینہ پاک دیار زیارتاں

اج 25 مارچ اے۔ رات ای پروگرام بن گیا سی کہ فجرے زیارتاں کرن چلاں گے۔ میں سویرے سویرے اٹھ کے نہا کے کپڑے تبدیل کیجے بیگم صاحبہ نے وی لباس تبدیل کیا۔ دو بجے ساتھی وی تیار ہو گئے۔ فجر دی نماز حرم پاک وچ جماعت نال پڑھی تے متھی ہوئی تھاں تے اکٹھے ہو گئے۔ اج میں نمازتوں پہلے گھر فون کیا۔ فون امجد نے چکيا۔ ساڈا پروالا سیٹ خراب اے آواز صحیح نہیں آؤندی۔ اوہنے پروالے سیٹ تے ای گفتگو شروع کردتی۔ کوئی خاص گل نہ ہو سکی میں اوہنوں کہا گل تھلے رہوے میں گل فون کراں گا۔ ارشد نوں وی آکھ دیویں۔

اسیں اک ویکن کرائے تے لئی تے زیارتاں کرن نکل پئے۔ سب توں پہلے حزار حضرت امیر حمزہ تے گئے۔ ایہ حزار احد پہاڑ دے نال اے۔ جنگ احد دے ویلے حضرت امیر حمزہ دی شہادت ہوئی۔ آپ جس ویلے شہداء نوں لے کے مدینہ منورہ ول پرتے تے احد پہاڑ وی چھپے چھپے چل گیا۔ آپ نے فرمایا ”اے احد کیہ گل اے“ پہاڑ وچوں آواز آئی جے تمہیں حضرت امیر حمزہ نوں میرے کولوں لے کے چلے اوتے میں وی اوتھے ای آجاواں گا جتھے حضور امیر حمزہ نوں دفن فرمان گے۔ آپ نے شہداء نوں اوتھے ای دفن کرن دا حکم فرمایا۔ حضرت امیر حمزہ تے دوسرے شہداء دیاں قبریں اک احاطے وچ نیں۔ دروازہ بندی تے

ہوے اگے اک شرطہ پہرا دے رہیا سی۔ دروازے اگے کھڑے ہو کے فاتحہ پڑھی۔ حضرت امیر حمزہؓ نوں سلام پیش کیتا۔ سوچیا کہ نذرانے وجھوں کجھ لو اقل ادا کر لئے جان پر کوئی ایسی جگہ نظر نہ آئی۔ قریب جیڑی مسجد اے اوہا دروازہ وی بند سی۔ ایسے میدان احد دا ٹر پھر کے جائزہ لین لگ پئے۔ پہاڑی تے چڑھ کے آ لے دوالے دیکھ دے رہے۔ فیر اتھوں اگے چل پئے۔ ساڈے سامنے کوئی پلاننگ نہیں سی۔ نہ کوئی پتاسی کہ ہن کھسے جانا اے۔ ویکن ڈرائیور دسداسی کہ ہن ایسے فلاں جگہ جا رہے آں۔

اتھوں ایسے سدھے مسجد قبلین پہنچے۔ ایہ اوہ مسجد اے جتھے حضور ﷺ ظہر دی نماز پڑھا رہے سن جے تحویل قبلہ دا حکم آ گیا۔ آپؐ دور کھت پڑھا چکے سن جے آیات نازل ہوئیاں آپؐ نے بیت المقدس ولوں رخ پھیر کے کعبہ ول کر لیا۔ آپؐ دی اقتدا وچ جیڑے صحابہ کرام نماز پڑھ رہے سن اوہناں وی فوراً اپنا رخ پھیر لیا۔ ایہ دوویں قبلے بالکل مخالف سمت وچ نیں یعنی بیت المقدس شمال ول اے جھوں کہ کعبہ بالکل جنوب ول اے۔ مسجد وچ پہلے محراب دی نشان وہی کیتی گئی اے۔ ایسے مسجد وچ لکل ادا کیجے تے فیر اگے چل پئے۔ ڈرائیور نوں پچھیا کہ ہن کیڑی تھاں چلنا ایں اوس دسیا کہ ہن ایسے خمسہ مساجد جا رہے آں۔

ویکن اک تھاں تے آ کے رک گئی تے ڈرائیور نے کہا ”ایہ سامنے خمسہ مساجد نیں دیکھ آؤ“۔ ایہ اوہ مقام اے جتھے جنگ خندق دے موقعہ تے اسلامی لشکر دے خیمے سن۔ عرب دے کافراں نے یہودیوں نال مل کے مسلماناں نال اک بھر پور جنگ کرن دا پروگرام بنایا۔ حضور ﷺ نے صحابہ کرام دے مشورے نال مدینہ دے دوالے خندق کھدوائی تے دفاعی جنگ لڑن لئی تیار ہو گئے۔ ایتھے پہلے ست مسجداں سن تے ایسے تھاں نوں ”ستہ مساجد“ دا ناں دتا جائدا سی۔ دو مسجداں تو سبج دی نذر ہو گئیاں نیں تے ہن صرف پنج مسجداں موجود نیں ایسے لئی لسوں خمسہ مساجد کہا جائدا اے۔ ایہ مسجداں اوہناں اوہناں تھاواں تے نیں جتھے جلیل القدر صحابہ دے خیمے سن۔ ایتھے نشانات موجود سن بعد وچ عمر بن عبدالعزیز نے

اوہنا نشاناں دی تھاں تے مسجدیں بنوادتیاں۔ سب توں پہلاں اسیں مسجد فتح وچ گئے۔
 اتھے حضور ﷺ دا خیمہ سی اتھے وی نفل ادا کیجے۔ ایہ مسجد پہاڑی دے اتے اچی تھاں تے
 دے۔ اسیں مسجد نوں ویکھ کے معلوم ہندا اے کہ کسے پہ سالار دا خیمہ اتھے ای ہونا چاہیدا سی۔
 اسیں تھاں تے کھڑیاں پورا میدان نظراں دے سامنے آ جاندا اے۔ جدوں کہ حضرت
 سلمان قاریؓ آپ دے مشیرن۔ اسیں لئی اوہناں دا خیمہ وی آپ دے قریب ای سی۔ اوس
 تھاں تے ہن مسجد سلمان قاریؓ اے۔ اسیں اتھے وی دو نظلاں دا اندرانہ پیش کیا۔ اتھوں
 فارغ ہو کے مسجد حضرت عمرؓ وچ آ گئے۔ اتھے وی دو نفل ادا کیجے تے مسجد حضرت علیؓ وچ پہنچ
 گئے۔ ایہ مسجد وی بلندی تے دے رش کافی سی قطار بنا کے اندر پہنچے۔ نفل ادا کرن لئی تھاں
 لہہ ای گئی اتھے وی دو نظلاں دا اندرانہ پیش کر کے باہر آ گئے۔ ایہدے نال اک چھوٹی جہی مسجد
 اے جنہوں مسجد فاطمہؓ آ کھدے نیں۔ ایہدے دروازہ اثناں لاکے مستقل طور تے بند کر دتا گیا۔
 اسیں دروازے سامنے فٹ پاتھ تے جا نماز بچھائی تے نفل ادا کیجے۔ زیارتاں توں فارغ
 ہو کے اتھے ای سارے گروپ نے ہلکا پھلکا ناشتا کیتا تے ایہ قافلہ مسجد قبا ول روانہ ہو گیا۔

مسجد قبا اسلام دی سب توں پہلی مسجد اے۔ ایہدی تعمیر ہجرت دے موقع تے ہوئی۔
 حضور ﷺ ہجرت کر کے جدوں تشریف لیائے تے پہلے بستی قبا وچ ٹھہرے۔ ایہ بستی مدینہ
 منورہ توں تین میل دور سی۔ ہن آبادی ہو جان نال مدینہ پاک دا حصہ بن گئی اے۔ مسجد لئی زمین
 حاصل کرن توں بعد پتھر جمع کیجے گئے فیر قبلہ واقعین کر کے سب توں پہلا پتھر حضورؐ نے اپنے
 دست مبارک نال رکھیا۔ روایت اے پہلا پتھر حضور ﷺ نے اپنے دست مبارک نال رکھیا۔
 دو جا حضرت ابو بکر صدیقؓ نے تہا حضرت عمرؓ نے چوتھا حضرت عثمانؓ نے پنجواں پتھر حضرت
 علیؓ نے رکھیا۔ ایہ مسجد بہت رتبے تے شان والی اے۔ حضور ﷺ نے فرمایا کہ اسیں مسجد وچ
 دو نفل ادا کرن دا ثواب اک عمرے دے برابر اے۔ اسیں مسجد قبا پہنچے نفل ادا کیجے تے اپنی
 رہائش گاہ تے واپس آ گئے۔ نماز ظہر حرم پاک وچ باجماعت ادا کیتی تے عشاء تک فیر حرم پاک

وچ ای رہے۔ میرا معمول سی کہ نماز ظہر توں بعد میں مدینہ پاک دیاں گھیاں تے بازاراں وچ پھردا۔ میرا ایہناں بازاراں وچ گواچ جان لوں جی کروا۔ پر کھسے؟ سارے بازار گھم گھما کے حرم پاک ای پہنچ جاندے۔ نماز مغرب توں بعد گمن وچ مجھے لگدے۔ مختلف ملکاں توں آئے لوک اک دو بے نوں ملدے۔ زبانوں مختلف ہون کر کے اک دو بے دی گل دی سمجھ تے نہ آؤندی پر خوشی دا اظہار ضرور کیتا جاندا۔ ترکی، ایرانی، اپنے لباس تے شکل و شباهت توں پہچانے جاندے سن۔ انڈونیشیا دے لوک چھوٹے قد تے چھٹے نک والے ہندے نیں۔ تاجکریا دے جہشی اپنے رنگ تے قد دی وجہ توں پہچانے جاندے نیں۔ ویسے وی اکثر ملکاں دے حاجیاں نے اپنے ملک دا نشان (بیج) قمیض تے لایا ہندا اے۔ صرف جو صغیر دے لوک بغیر بیج توں ہندے نیں تے ایہ کوئی چنگی گل نہیں۔ میں جان لکھیاں پاکستانی جھنڈے والے بیج نال لے گیا ساں۔ میں اپنی قمیض تے بیج لایا ہو یا سی۔ کئی لوک پاکستانی ہون دے ناطے بڑی محبت نال ملے۔ اک دن میں دیکھیا اک عورت فر فر انگریزی بول رہی اے۔ کچھ لوک کھڑے اوہدے نال انگریزی وچ گفتگو کر رہے سن۔ چہرے مہرے تے رنگ روپ توں اوہ انگریز نہیں لگدی سی۔ میں وی اوہنوں اپنی گلابی انگریزی تے پنجابی لہجہ وچ پچھیا۔

WHERE HAVE YOU COME FROM اوس جواب دتا " امریکہ " تے نال ای اردو وچ کہا " آپ پاکستانی ہیں۔ " میں فیر انگریزی ماری YES.DO YOU KNOW URDU اوہ کہن لگی " ہاں میں بھی پاکستانی ہوں " میں پچھیا " کس جگہ سے " اوس کہا " سن پورہ " لاہور۔ میں فوراً ای اپنی اصلیت تے آ گیا تے کہا فیر سدھی طرحاں پنجابی وچ گل کرے۔ اوہ مسکرا پئی۔ اوس دسیا کہ اسیں امریکہ " سیٹل " ہو گئے آں تے ہر سال آؤنے آں۔ میرا خاوند وی آیا ہو یا اے۔ پچھلے سال لاہور دے اک مولوی صاحب آئے ہوئے سن۔ اوہ بڑیاں نعتاں سناندے ہندے سن۔ ایس واری حالے تیک کوئی نعت خوان نہیں ملیا۔ اپنے چرنوں اوہدا خاوند وی آ گیا تے بڑی محبت نال ملیا۔

ایران دے شیعہ حضرات پتا نہیں اندر کیوں نہیں جاندے۔ کچھ لوگ چلے دی
 جاندے ہیں پر اکثریت اوہناں لوکاں دی اے جیڑے باہر ای رہندے ہیں۔ اوہ اکثر نماز
 مگن وچ ای ادا کردے ہیں تے جنت البقیع دے سامنے ڈیرالاؤندے ہیں۔ شام دی نماز
 پڑھ کے جنت البقیع دے سامنے کر کے حرم پاک دے مگن وچ مردانہ غسلخانہ نمبر ادا دے سامنے
 مجلس ہندی اے۔ نماز جماعت نال ادا کر کے تے بعد وچ دوباراً فرض پڑھدے ہیں۔ کچھ دیو
 بندی مولوی شام دی نماز توں بعد مگن وچ محفل لاؤندے ہیں تے حج دے مسائل بیان
 کردے ہیں۔ ایہ مسائل بیان کردیاں اپنا تبلیغی مشن دی پورا کر لیدے ہیں۔ یعنی اپنے
 اختلافی مسائل نوں چھیڑ لیدے ہیں۔ اک دن اک مولوی صاحب کہوے پیا ”ہمارے کچھ
 بھائی سلام پڑھتے ہیں یہ کہیں سے ثابت نہیں۔ صرف دو مرتبہ حضرت عمرؓ نے سلام پڑھا ہے۔
 ایک دفعہ سفر پر جاتے ہوئے اور دوسری دفعہ سفر سے واپس آ کر“ میں کہیا ”تسلیں آکھدے
 او ثابت نہیں اے تے آپ ای ثبوت دتی جا رہاؤ“۔ بہر حال ایہ اوہناں دا اپنا فعل اے۔
 اچھے میں لوکاں دی عقیدت دی انتہا دی دیکھی اے تے سرکارولوں کرم دی بارش دی
 ہندی دیکھی اے۔ راکھے ”شُرک شُرک“ پکاروے رہندے ہیں پر دیوانے اپنی ریتجھ پوری
 کرن توں باز نہیں آؤندے۔

میں مکہ معظمہ تے مدینہ منورہ وچ اک واضح فرق محسوس کیتا اے۔ اوہ اللہ واگھراے
 تے اچھے اللہ دے محبوب دادراے۔ اوتھے اک جباری اک رعب اک دبدبہ محسوس ہوندا
 اے تے کبھے وچ داخل ہندیاں ای بندہ رون لگ پیندا اے۔ ڈھائیں نکل جائیاں نہیں
 اچھے آکے انج گدا اے جیوں کوئی فخر دوپہر راہی بوڑھ دی ٹھنڈی چھاں پٹھاں آ گیا
 ہووے۔ جیویں حضور ﷺ نے سرتے شفقت دا چہہ رکھ دتا ہووے۔

ریاض الجنہ وچ ہوئے یا اصحاب صفہ دے چہترے تے دل نوں اک ٹھنڈک تے
 سکون محسوس ہندا اے۔ ہر بندہ ایسے ای سکون نوں اپنے اندر سمولینا چاہندا اے۔ اندر بوارش

ہند اے۔ ایہ دن تے ویسے ای رش دے ہندے نیں۔ ہر بندے دی خواہش ہندی اے اوہنوں وقت مل جائے تے اوہ ریاض الجہنہ وچ دو نفل ای ادا کر لوے۔ اصحاب صفہ دے چہترے تے دو گھڑی لئی بیٹھ جاوے۔ چہترہ حضرت بلالؓ دے ہاتھوں دی گزر جاوے۔ مواجہ شریف دے سامنے اک نظر مار کے اگے نکل جانا پیندا اے یا فیر قطار چوں نکل کے جتاں چہ مرضی سامنے کھلور ہوو۔ اجکل رش دی وجہ توں تھوڑی دیر کھلو کے تے اگے نکل جانا پیندا اے تاں جو دو جیاں نوں وی موقع ملے۔ کچھ لوک ریاض الجہنہ یا اصحاب صفہ دے چہترے تے بیٹھے رہندے نیں۔ چونکہ ہر بندے دی خواہش ہندی اے کہ ایہناں تھاواں تے نفل ادا کرے۔ ایس لئی دو جیاں نوں موقع وی دینا چاہیدا اے۔ ایس لئی میں نفل ادا کر کے مواجہ شریف دے سامنے گزردیاں گزردیاں حضور ﷺ دے حضور سلام پیش کرنے باہر آ جاوا۔ باہر آ کے دربار اقدس سامنے کھڑا ہو کے سلاماں دے ہار پیش کروا تے اکثر میریاں اکھیاں چوں پنجو جاری ہو جانداں۔

کئی وار حضور ﷺ دے قدماں ول وی گیا حضرت فاطمہؓ دے حجرہ مبارک کول کھلو کے حاضری دتی۔ روضہ مبارک دے ہر طرف راکھے کھڑے ہندے نیں جے کوئی دعا منگنا چاہوے تے فوراً ٹوک دیندے نیں تے آکھدے نیں مونہہ کھبہ دل کر کے دعا منگو۔ اک دن اک نوجوان مواجہ شریف دے سامنے ہتھ اٹھا کے دعا منگن لگا تے راکھیاں فوراً روکیا۔ اوہ کہن لگا مفتی شام دا فتویٰ اے دعا منگی جاسکدی اے۔ اک راکھے نے کہا میں آپ مفتی آں تیں اتھے دعا نہیں منگ سکدے۔ دعا کرنی ایں تے اودھر کھبے دل مونہہ کر کے دعا کرو۔ اوہنوں اوتھوں ہاہر کڈھ دتا۔ اوہ ظاہری طور تے روک دے رہندے نیں پر غلام تصور وچ اپنا کم کردے رہندے نیں۔ ہتھ نہیں چکدے پر تصور وچ ہتھ چکے ہندے نیں تے آقاؐ کولوں منگ رہے ہندے نیں۔ اوہ اپنا کم کردے نیں اوہ اپنا کم کردے نیں۔ اج وی ایسں حسب معمول عشاء دی نماز پڑھ کے واپس رہائش گاہ تے آ گئے۔

”مدینہ منورہ وچ رہندیاں ساڈا معمول سی کہ فجر وی نماز پڑھکے اسیں دوویں جی پیدل ای مسجد قبا دل ٹر پیندے۔ اج وی مسجد وچ پہنچ کے نفل ادا کیجے۔ بیگم کہن گی اج فیر پیرار لیس وا پتا کرے شاید کوئی نشان لہ جان۔ کئی بندیاں توں پھیا پر کوئی دن لئی تیار نہیں سی۔ اسیں مسجد قبا دے دروازے دے اک طرف بیٹھ کے تھوڑا آرام کرن لگ پئے اچانک میری نظر سامنے اک گول چہترے تے پئی تے مینوں شا کر کڈان وی عبارت یاد آ گئی۔“

”مسجد قبا کے سامنے سڑک کے پار چند ٹوٹیاں لگی ہوئی ہیں جہاں لوگ دھسو کرتے ہیں۔ اس کے ساتھ ایک حوض ہے جس کے پیچھے ایک کمرہ ہے اور موٹر لگی ہوئی ہے۔ یہ موٹر اس کنوئیں میں لگی ہوئی ہے جسے پیرار لیس یا پیر خاتم کے نام سے یاد کیا جاتا ہے۔ اب اس کنوئیں کو بند کر دیا ہے لیکن یہاں موٹر لگا کر پانی کو استعمال میں لایا جا رہا ہے۔“

(جادو شوق و محبت از شا کر کڈان)

میں بیگم نوں کہا ایہ نشان دیکھ لے۔ شاید ایہ ای بییرار لیس اے۔ ہن ایہناں ٹوٹیاں وچ پانی تے نہیں آ رہیا پر نشان اسے موجود نہیں۔ اپنے چرنوں اک پاکستانی ٹال ملاقات ہوئی جسدا کافی دیر توں اوتھے رہ رہیا سی۔ میں اوہ دے کولوں تصدیق چاہی تے اوس دسیا کہ ایہ پیرار لیس دے نشان نہیں۔ ایہ تے بعد وچ ٹوٹیاں بنائیاں کھیاں نہیں۔ دراصل پیرار لیس دوسرے دروازے دے سامنے سی۔ کسے زمانے وچ واقعی اوتھے ٹوٹیاں لائیاں کھیاں سن تے اک موٹر وی لائی گئی سی پر ہن سب کچھ پھر کر دتا گیا اے۔ ہن اوس تھاں تے ٹیلی فون بوٹھ لگے نہیں۔ جے تاں اوہ تھاں ای دیکھنی اے تے دوسری طرف جا کے ٹیلی فون بوٹھ دیکھ لوو۔ ایہ ای اوہ تھاں ہے۔ اسیں مسجد دے پچھلے پاسوں گم کے اوس تھاں تے آ گئے۔ اوتھے واقعی ہن کے قسم دے کوئی نشان نہیں۔ حوض بند کر دتا گیا اے۔ میں اوس تھاں تے کھڑے ہو کے پیتے سے نوں واج ماری۔ میری اکھاں چوں ہنجو جاری ہو گئے۔ اوہ ویلا اکھاں سامنے آ گیا جدوں حوض بند کر دتا گیا۔ اوتھے تشریف لیاے۔ میرے ذہن وی سکرین تے وقت لنگھدا گیا تے حضرت عثمان دا زمانہ

اکھاں سامنے آ گیا جدوں آپؐ کو لوں خاتم ایس کھوہ وچ ڈگی سی۔ حضور نبی کریم ﷺ
 جدوں اتھے تشریف لیائے تے ایس کھوہ دا پانی کھار تے گھٹ سی۔ حضرت عثمانؓ نے لہوں
 خرید کے ڈونگھا کر دایا تے حضور ﷺ نے اپنا لعاب دہن ایہدے وچ پایا جیہدی برکت نال
 پانی مٹھاتے ڈالتے وار ہو گیا۔

۷ بھری نوں حضور ﷺ نے جدوں دو جے بادشاہواں نوں محلہ لکھ کے اسلام دی
 دعوت دتی تے خطاں تے مہر لاون لئی اک خاتم بنوائی۔ ایہ چاندی دی بنی ہوئی مندری سی
 جیہدے تے ایس طرح تن سطران وچ عبارت کھدی ہوئی سی۔

اللہ

رسول

محمد

بخاری شریف وچ اے پئی ایہ مندری حضور ﷺ توں بعد حضرت ابو بکر صدیقؓ کول
 رہی فیر حضرت عمرؓ کول تے فیر حضرت عثمانؓ کول رہی۔ حضور ﷺ اکثر مسجد قبل تشریف
 لیاندے تے ایس کھوہ تے کھوہ وچ پیر لکا کے تشریف رکھدے۔ کہدے نیں اکواری حضور ﷺ
 ایس کھوہ تے پیر لکا کے تشریف فرما سن جے حضرت ابو بکر صدیقؓ حاضر ہو گئے تے آپ دے
 برابر اوہ سے طرحاں پیر لکا کے بیٹھ گئے فیر حضرت عمر فاروقؓ حاضر ہوئے تے اوہ وی انجے ای
 حضرت ابو بکر صدیقؓ تے "دے برابر پیر لکا کے بہہ گئے۔ اپنے چہ نوں حضرت عثمانؓ فقی حاضر
 ہو گئے تے ایس پاسے تھاں پر ہو چکی سی۔ آپ دو جے پاسے ایسے طرحاں پیر لکا کے بہہ گئے
 سن۔ اکواری حضرت عثمانؓ ایس کھوہ دے کٹھے تے کھوہ وچ پیر لکا کے بیٹھے ہوئے سن۔
 مندری اوہناں دی انگلی وچ سی تے آپ دو جے ہتھ نال مندری نوں گھمار ہے سن۔ جے اچانک
 اوہ کھوہ وچ ڈگ پئی۔ بہت تلاش کیجا گیا پر نہ ملی۔ لوکاں ایس خاتم دے کم ہون نوں منوس
 آ کھیا تے واقعی ایس توں بعد حکومت تے اوہناں دی گرفت کمزور ہو گئی۔

ایس کافی دیر ایس تھاں نوں دکھدے رہے تے تصور دیاں اکھاں نال اوس پرانے

کھولوں دیکھتا ہوں فیرواہن پر ت آئے۔ ظہر دی نماز حرم پاک و حج ادا کیتی تے نماز توں بعد
اسیں بازار چلے گئے تے کچھ خریداری تیتی۔ واپس آ کے حرم پاک دے مکن و حج بیٹھے ہوئے
ساں بے اک ترک عورت آئی۔ اوہنے بڑی محبت دا اظہار کیتا۔ میری قمیض تے لگے بیچ ول
اشارا کر کے کہن لگی ”پاکستان“ میں ہاں و حج جواب دتا تے فیرواہ اپنے ول اشارا کر کے کہن لگی
”ترکی“ میںوں اپنے پاکستانی ہون تے بہت خوشی ہوئی تے میرا سر نخر نال اچا ہو گیا۔

میںوں ایہ گل کہہ دیاں خوشی وی اے تے افسوس وی۔ خوشی ایس گل دی کہ پاکستانی
ہون دے ناطے بہت سارے لوکاں بڑی عزت کیتی بڑی محبت نال پیش آئے۔ افسوس ایس گل
دا اے کہ پاکستانی حاجیاں کوئی نشان استعمال نہیں کیتا نہ ای ساڈی حکومت ولوں کوئی زور دتا
جاندا اے۔ بس اخباراں و حج جج پالیسی دا اعلان کر دیاں ایہ اعلان ہو یا کہ عورتاں پاکستانی پرچم
والے زباغ (گون) پہن گیاں پر ایہدے تے عمل نہ کروایا گا۔ پہلی فلائیٹ توں بعد ای ایہ
افواہ عام پھیل گئی کہ کوئی نہیں چھدا۔ ایویں گون و مکن والیاں کپنیاں نے ایہ افواہ پھیلائی اے
۔ حکومت ولوں کوئی ہدایت نہیں۔ بڑی سوچی سمیٹی گئی سی بے پہلی فلائیٹ دے ای ایہ بچہ پر تیت کر
لئی جاندی تے فیرواہ کہن دی لوڑ نہیں سی۔ میں اپنے طور تے پاکستانی پرچم والے بیچ
خرید لئے سن تے اوہ میں دھاگے نال انجیاں ساریاں تمہیاں تے لائے سن۔ ایہ میری پاکستانی
ہون دی شناخت سی۔ بہت سارے لوکاں بیچ دیکھ کے پاکستانی ہون دے ناطے خوشی دا اظہار
کیتا تے بڑی محبت نال ملے۔ خاص کر بنگلہ دیش، ترکی، ایران تے فلسطین دے حاجی پاکستانی
ہون دے ناطے بڑی چاہت نال ملدے سن تے میرا سر نخر نال اچا ہو جاندا سی۔ کاش ساڈی
حکومت ایہ نشان ضروری قرار دے تاکہ پاکستانیاں دی اک شناخت قائم ہو سکے۔

ایس شناخت توں معلوم ہو یا کہ سب توں زیادہ حاجی انڈونیشیا توں آئے نیں تے
دو بے نمبر تے ترکی توں۔ ایران توں وی حاج دی کافی تعداد آئی ہوئی اے۔ نا بھریا دے
لوک مدینہ منورہ آ کے زیادہ نظر آئے نیں شاید ایہ پہلے مدینہ پاک آؤندے نیں تے فیرواہ

کرن جانے میں۔ ایساں لوکاں دے قد لے رنگ کالے تے اکھاں چھلایاں نہیں۔ ترکی
 دیاں عورتیاں بھاریاں تے قدر آور نہیں۔ اٹھو نیسیا تے مالیزیا دے بندے وی چھوٹے نہیں
 تے عورتاں وی چھوٹے قد دیاں نہیں۔ عورتاں گروہ بنا کے چل دیاں نہیں تے بہت چیز طرار
 نہیں۔ ایرانی عورتاں لے قد دیاں نہیں ایساں تک کسی تے اکھاں نیلیاں ہندیاں نہیں تے سیاہ
 برقعہ استعمال کردیاں نہیں۔ مزدوی قد کاٹھ والے نہیں۔ فجر تے عشاء دی نماز توں فارغ
 ہندیاں ای حرم پاک دے مکن وچ جنت البقیع دے سامنے کٹھے ہو جانے نہیں تے مجلس شروع
 ہو جانے اے۔ ترکی دے حاجی وی عورتاں نوں نال لے کے گروہ دی شکل وچ آؤندے نہیں
 تے متھی ہوئی تھاں تے اکٹھے ہو کے گروہ وی شکل وچ واپس جانے نہیں۔ پاکستانی کالے
 جدھر کے حاجی کردا اے پھر دے رہندے نہیں۔ ساڈے گروپ لیڈروں ویکھ لوو۔ حالانکہ
 گروپ لیڈراک چھیرو ہندا اے تے چھیرو واکم وچھریاں بھڈاں نوں کٹھا کرنا ہندا اے۔ پر
 ایہ بندہ تے جدہ انٹر پورٹ تے ای کتھے قائب ہو گیا سی فیر نظر نہیں آیا۔ سانوں مکہ معظمہ
 پہنچیاں دو جادن سی جے اک عورت ملی تے کہن لگی کہ حاجی صدیق صاحب نہیں لہرے میرا
 سامان وی اوہدے کول اے پنا نہیں اوہنے مکان کتھے لیا اے۔ میں اوہنوں کہا توں ساڈی
 رہائش گاہ تے چل دی رہو۔ اوہ کہن لگی سامان توں بغیر کیوں گزارا کراں گی۔ میں اوہنوں تلاش
 کرنی آں آخر اچھے حرم پاک وچ تے آوے گا ای۔ پنا نہیں قاری کرم داو نے اوہنوں لیڈر
 کیوں بنا دتا سی۔ اسیں عشاء تک حرم پاک وچ رہے تے عشاء وی نماز پڑھ کے گھر واپس پرت
 آئے۔

۲۷ مارچ دی رات میرے گروپ ساتھی کہن لگے سویرے سانوں وی مسجد قباناں لے
 جانا۔ پر جدوں سویرے اٹھے تے اوہ کہن لگے اسیں سفر نہیں کر سکدے اسیں تے چکیسی تے
 آواں گے۔ میں کہیا پئی اسیں تے گھروں فردیاں ای ایہ عزم کیجا سی کہ مسجد قباییدل حاضری
 دیاں کراں گے۔ ایس لئی تیں چکیسی تے آ جانا۔ اسیں دوویں جی حسب معمول نماز پڑھ کے

مسجد قبل ول ٹرے۔ اونھے لکل ادا کیجے۔ مسجد دے باہر پٹھیاں عورتاں کولوں چھوٹی موٹی خریداری کیتی۔ ٹرینگ دے دوران قاری کرم دادھوراں کہیا سی کہ مدینے دے غریب لوکاں کولوں خریداری کرنا ثواب داکم اے۔ اوہناں کولوں بھاویں تھوڑی کرو خریداری ضرور کرو۔ مسجد دے باہر بیٹھ کے سامان وچن والیاں عورتاں ایسے زمرے وچ آؤندیاں نیں۔

اسیں واپس آئے تے پتا چلایا کہ سارے گمراہی نیں۔ کوئی وی نہیں گیا کیونکہ سویرے نماز پڑھ کے کٹھے نہیں ہو سکے۔ اج جمعہ المبارک اے۔ ایہ عرب دی سر زمین تے دو جا جمعہ اے۔ پہلا جمعہ اسیں مکہ شریف پڑھیا سی تے ایہ مدینہ پاک پڑھ رہے آں۔ اج رش وی بہت اے۔ حرم پاک دا مگن وی بھریا ہویا تے چھت وی۔ میں چھت تے چلا گیا۔ رات ای مینوں طاہروی بیوی منزہ کہہ رہی سی بھائی جان جدوں گنبد ٹر دا اے تے ایہ کتھے جا ندا اے۔ کسراں چھت غائب ہو جا ندی اے۔ میں کہیا سویرے چھت تے جا کے دیکھاں گا۔ مینوں تھلے جگہ نہ ملی تے میں چھت تے چلا گیا۔ میں اوہ ریٹنگ سٹم دیکھیا جتھے گنبد نما چھت ٹر جا ندی اے۔ امام صاحب نوں احساس سی کہ باہر دھپ وچ بہت سارے نمازی موجود نیں اوس پہلی رکعت وچ سورہ کوثر تے دو جی رکعت وچ سورہ اخلاص تلاوت کیتی تا کہ نماز زیادہ لمبی نہ ہووے تے میں سمجھتا ایہ بہت ای اچھی گل اے۔ نماز جمعہ توں بعد میں حرم پاک دے اندر آ گیا۔ ساڈا بہتا وقت حرم پاک وچ ای گزروا اے۔ آئے جو ایسے کم لئی آں۔ ویسے وی اچھے چالھی نمازاں

لگا تار پوریاں کرنیاں ہندیاں نیں

اک دن طاہر کہن لگا جے پیسے تیں آدن لگیاں خرچ کر دے او جے اسیں کٹھے جائیے تے ایس توں گھٹ پوسیاں وچ آدن جاون ہو جائے گا۔ میں کہیا گل پوسیاں دی نہیں گل اوس مہد تے عزم وی اے جیہڑا اسیں گھروں ٹردیاں اپنے آپ نال کیتا سی۔ ایس لئی اسیں پیدل ای جاواں گے۔ مسجد توں واپس آ کے حسب معمول کچھ دیر آرام کیتا تے حرم پاک وچ آ گئے۔ حضور ﷺ دی بہت ای کرم لوازی ہوئی مینوں ریاض الحجہ وچ لکل پڑھن دا موقع مل

گیا۔ میں چار نفل بڑے سکون نال پڑھے۔ میری بھکھ نہ لکھی تے میں سوچیا کجھ ہو نفل پڑھاں ایہ سوچ کے میں نفل پختے ای سن جے اک ریلا آجاتے مینوں دھکیلا اہو یا اگے لے گیا۔ نماز ٹ گئی۔ میں سوچیا شاید ایہ ریلا مینوں باہراں کڈھ جھڈے پر حضرت بلال دے چہوترے کول تھاں مل گئی۔ میں اوتھے کھلو کے کئی دیر سلام پڑھاں رہیا تے حضور دے حضور جنواں دا نذرانہ پیش کردارہیا۔

نماز عصر توں بعد میں جنت البقیع وچ آ گیا۔ اتھے جدوں قافلے آؤندے میں تے اوہناں دے نال گائیڈ ہندے میں جہاں کولوں قبراں دی نشان دعی ہو جاندی اے۔ ارج وی میں اک ایرانی قافلے نال مل کے اندر گیا تے کجھ ہو قبراں دی نشان دعی ہو گئی۔ سب توں پہلے بنات النبی حضرت رقیہ حضرت ام کلثوم حضرت زینب دیاں قبراں دا پتا چلایا اوتھے قافلے پڑھی۔ درود و سلام پڑھیاتے اگے چل پئے۔ اگے ازواج رسول دیاں قبراں سن۔ اتھے سلاماں دے ہار پیش کیجے۔ ایس توں بعد حضرت عقیل تے حضرت حسان دیاں قبراں دی نشان دعی ہو گئی۔ ایس توں ہندے ہوئے حضرت ابراہیم (پسر رسول) دی قبر تے پہنچے۔ جہاں قبراں دی پہلے نشان دعی ہو چکی سی اوہناں وچ حضرت عثمان حضرت حمیہ سعدیہ حضرت ام بنی (والدہ حضرت عباس) دی قبر سی۔ ایہناں تے حاضری دین تک وقت ختم ہو گیا تے اسیں جنت البقیع چوں باہر آ گئے۔ شام ہون والی سی ایس لئی سدھے حرم پاک وچ آ گئے۔

29/6 نوں سویرے اٹھے تے بارش ہو رہی سی۔ نمی نمی پھو ہار وچ مسجد بھجے حرم پاک پہنچ گئے۔ نماز پڑھ کے فارغ ہوئے تے بارش رک چکی سی پر ٹھنڈی ہوا چل رہی سی۔ بیگم کہن لگی میں ارج روضہ پاک تے حاضری دینی اے نالے سردی وی اے تے میں کلاے ای مسجد قباول چلے جاؤ۔ روضہ رسول تے حاضری دین لئی عورتاں لئی وقت مقرر اے اوہ صرف اپنے وقت وچ ای جاسکدیاں میں کلا ای مسجد قباول ٹر گیا۔ مینوں جدوں وی وقت ملدا میں مدینے دیاں گلیاں وچ گھمدا رہندا۔ میرے نزدیک ایہ وی اک عبادت اے۔ میرے ذہن وچ ہندا اے ایہ اوہ

گلیاں نہیں جتنے میرے آقا چلے پھر دے سن! ایس لئی ایہناں گلیاں وچ پھرناں سنب رسول
اے۔ میرا ایہناں گلیاں وچ گواچ جان نوں جی کروا پر اتھے بندہ گواچ ای نہیں سکدا۔ کھم پھر
کے ہر گلی حرم پاک ول آجامی اے۔

اج ڈوالجہ دی 2 تاریخ ہو گئی اے اسیں واپس مکہ معظمہ وی پہنچنا اے۔ طاہر صاحب
دی ڈیوٹی لائی کہ اوہ کتب جا کے واپسی دا کنفرم کرے باقی ساتھی اپنی اپنی مصروفیات مطابق
وقت گزارن۔ میں تے بیگم صاحبہ نماز پڑھ کے حسب معمول مسجد قبا ول ٹرپے اے ادھ وچ ای
اپڑے ہواں گے جے اک پاکستانی نے ساڈے کول کار کٹری کر کے پھپھیا ”مسجد قبا ول جا
رہاؤ“ میرے ہاں کہن تے اوہنے بڑا اصرار کر کے سانوں کار وچ بٹھا لیا تے مسجد قبا جھڈ آیا۔
ایہ پاکستانی کو بیڈ وارہن والا سی۔ اوہنے دسیا کہ میں اتھے چند ہراں سولاں سال توں نوکری کر
رہیاں۔ بچے وی اتھے ای رکھے ہوئے نیں۔ سال وچ تن چار عمرے کر لئی دے نیں۔ حج وی
کر چکا داں بڑا اچھا وقت گزر رہیا اے۔ ایہناں گلاں گلاں وچ ای اسیں مسجد قبا پہنچ گئے۔
سانوں اتھے اتار کے اوہ کہن لگا مسجد وچ جا کے میرے لئی وی دعا کرنا۔

اسیں مسجد وچ نفل ادا کیجے تے باہر آ گئے۔ مسجد دے نال ای اک پرانا قبرستان اے
اتھے کچھ صحابہ کرام دیاں قبریں نیں۔ اتھے کھلو کے فاتحہ پڑھی تے واپس رہائش گاہ تے
آ گئے۔ طاہر صاحب کتب چوں ہو آئے سن۔ اوہناں دسیا کہ اوہ پاسپورٹ نمبر تے دو بے
کوائف منگدے نیں۔ اسیں ساریاں نے اوہنوں پاسپورٹ نمبر تے اپنے اپنے کوائف لکھ کے
دے تے عصر توں بعد دوبارہ کتب جان لی کہیا۔ ظہر توں بعد کھجوراں خریدن دا پروگرام سی۔ ظہر
دی نماز پڑھ کے اسیں سارے مل کے کھجوراں والی مارکیٹ گئے تے اپنی اپنی ضرورت مطابق
کھجوراں خریدیاں۔ نماز عصر توں بعد طاہر صاحب کتب چلے گئے۔ سانوں یکم اپریل 1998ء
نو وے صبح روانگی دا وقت ملیا۔ یکم اپریل ویسے وی مدینے توں روانگی دا آخری دن سی۔ اسیں
توں بعد معلم اپنا کم مکا کے چلے جامدے نیں فیرج توں بعد دوبارہ شروع ہندا اے۔ ہاں

جسٹریٹ لوک اپنے طور پر آئے ہندے میں یعنی سعودی عرب وچ رہن والے آئے
جانے رہندے میں۔

31/3 دادن بڑی مصروفیت وچ گزاریا۔ اچ مدینہ پاک وچ آخری دن سی۔ اٹھ
دن گزاریاں کوئی پتا ای نہ لگا۔ بس انج ای محسوس ہویا جیویں آئے ای ساں تے اٹھ دن لگے
میں۔ انسان وی حیاتی وی انجے ای لگے جاندی اے۔ اچانک ای پتا چلدا اے کہ بڑھاپے وی
دلیر تے پیر رکھ لیا اے۔ اچھے وی انج ای ہویا۔ آئے ای ساں بے اچانک پتا چلدا کہ اٹھ دن
لگے میں تے واپسی دا ویلا آ گیا اے۔ اچانک جدائی دا غم ذہن تے سوار ہو گیا۔ ایس لئی اچ
رج کے دینے دیاں گلیاں وچ پھرن لوں دل کجا فیر شاید ایہ موقع ملے یا نہ ملے۔

نماز پھرتوں بعد حسب معمول میں تے بیگم صاحبہ مسجد قبول ٹرپے۔ حالے مسجد بلاں
توں اگے لکھے ای ساں بے اک لوڈر واسطے نے ساڈے کول بے لائی۔ اوس سوال کجا
”مسجد قبا“ میرے ہاں کہن تے اوس اصرار کر کے سانوں تال بٹھا لیا۔ ایہ بندہ وی پاکستانی سی
تے سیالکوٹ دارہن والا سی۔ اوس دسیا کہ عام دنوں وچ سانوں سواری بٹھاؤن وی اجازت
نہیں ہندی۔ میں منڈی چوں آ رہیا واں۔ سچ دے دنوں وچ اسیں سواریاں وی بٹھا لینے آں۔
پاکستانیاں وی خدمت کر کے میٹوں اک سرور بٹھا ملدا اے۔ منڈی تے واپسی تے میں عموماً
سوچتاں کہ کوئی پاکستانی مل جائے تے اوہنوں اوہدی منزل تے اپڑا دیا ہویا گھر ول نکل
جاواں۔ اللہ وا شکر اے کہ اچ تسیں مل گئے او تے تہاں میری گزارش قبول کرنی اے“ اسیں
گلاں کر رہے ساں بے مینوں خیال آیا کہ ایہنے سدھانہ جانا ہووے تے تکلیف کر کے صرف
سانوں تھوڈاں مسجد ول ٹرپے۔ ایہ خیال آوے دیاں میں اوہنوں کہیا ”بے تہاں سدھا جانا اے
تے سانوں بتی چوک وچ اتار دینا اسیں فرجداں گے“ اوہ کہن لگا ”میں تے پچھلے موڑتوں مڑنا
سی۔ میں تھوڈے واسطے اگے نکل آیا واں تے ہن میں دوسری طرف توں بٹھا ہویا واپس پرت
آواں گا“

اونے سالوں مسجد قبا دے سامنے اتاریا تے ایہ وی دسیا کہ اوہ جے پاسے جھڑی مسجد نظر آ رہی اے اونوں مسجد جمعہ آ کھدے نیں۔ حضورؐ نے سب توں پہلا جمعہ ایس تھاں تے پڑھایا سی۔ ایہ مسجد اوس تھاں تے وئے جتھے آپؐ تشریف فرما سن جے نماز جمعہ وی فرضیت دا حکم آیا۔ اوس تھاں تے اک مسجد بنوا دی گئی اے۔

اسیں مسجد قبا وچ نکل ادا کر کے تے مسجد جمعہ ول چلے گئے۔ مسجد بند پئی سی۔ اسیں دروازے اگے کھلو کے دعا مکتی حضورؐ دے حضور سلام پیش کیتا تے واپس آ گئے۔

نماز ظہر توں بعد میں حرم پاک چوں نکلیا۔ وچٹرن دا احساس ہو رشدت اختیار کر گیا سی جے بے اختیار اکھاں وچ اتر آ گئے تے فیر ساون دی جھڑی لگ گئی میں کئی دیر سبز گنبد ول موہہ کر کے روعدار بہا۔ ول چوں آواز آئی کہ اے تے میں مدینے دیاں گلیاں بازاراں نوں رج کے دیکھیا وی نہیں سی جے جدائی دا ویلا آ گیا اے۔ جدائی دا سوچ کے میں جھستی نال پاک پوتر تھاواں دی زیارت واسطے نکل پیا۔ سب توں پہلے مسجد سیدنا حضرت علیؑ تے حاضری دی۔ مسجد بندی۔ میں دروازے اگے مصلیٰ وچھایا تے نذرانے وچوں دو نکل ادا کیتے۔ حضرت علیؑ دی خدمت وچ سلام پیش کیتا تے اگے لڑ پیا۔ اگے مسجد سیدنا حضرت ابو بکر صدیقؓ سی۔ ایہ وی بند سی۔ میں ایہدے دی دروازے اگے مصلیٰ وچھایا تے دو نکل ادا کیتے۔ یار عاروی خدمت وچ سلام پیش کیتا تے مسجد سیدنا حضرت عمرؓ تے پہنچیا ایہ مسجد کھلی مل گئی۔ میں اندر داخل ہو یا دو نکل ادا کیتے حضرت عمرؓ دی خدمت وچ سلام پیش کیتا تے پھر آ گیا۔ ایہ مسجد اک پاسوں نویں سریوں تعمیر ہوئی اے یا مرمت کیتی گئی اے۔ دو جے پاسے او سے طرحاں پرانی اے تے وڈے وڈے پتھر لگے نظر آدندے نیں جیویں او سے دور وی تعمیر ہووے۔ استخوان قارغ ہو کے مسجد غمامہ ول گیا۔ ایہ وی بندی۔ ایہ مسجد اوس تھاں تے جتھے حضورؐ عید وی نماز ادا فرما مے سن۔ اتھے اکوار حضورؐ نے نماز استقام ادا فرمائی سی۔ روایت اے کہ اکواری حضورؐ نماز پڑھ رہے سن جے بدلاں نے آپؐ تے سایہ کر دتا۔ ایسے نسبت لہوں مسجد غمامہ آ کھیا جاندا اے۔

ایہدے وی دروازے اگے دو لفل ادا کیجے۔ لہوں باہروں ویسکھن نال ای معلوم ہوندا
 اے کہ بڑی خوبصورت مسجد اے۔ ایس توں اگے دوراک مسجد نظر آؤندی سی۔ مگھن جے معلوم
 ہویا کہ ایہ مسجد کا تھیہ اے۔ ایس مسجد دا میں دور توں ای نظارا کیجا اے کول نہیں جاسکیا۔ اگے
 پل دے نال ای مسجد ذوالنورین اے۔ ایہ وی بندی۔ میں دروازے اگے کھلو کے دعا منگی۔
 حضرت عثمان دی خدمت وچ سلام پیش کیجا تے مسجد بلال ول ٹریا۔ اج ایہ مسجد کھلی مل گئی۔
 میں اندر داخل ہویا تے پتا چلیا کہ ایہ مسجد بڑی کھلی تے خوبصورت اے۔ ایہ مسجد پر والی منزل
 تے دے تھلے مارکیٹ اے۔ مارکیٹ داناں وی حضرت بلال دے ناں

”سوق البلال الجدید“ اے۔ مسجد وچ لفل ادا کیجے مؤذن رسول حضرت بلال دی خدمت وچ
 سلام پیش کیجا تے واپس حرم پاک وچ پہنچ گیا۔ کیوں جو نماز عصر دا وقت ہون والا سی۔

میں اج فیر بڑی کوشش کیجی کہ حضرت ایوب انصاری دے مکان واپس چل جائے یا کجھ
 نشان ای لہہ جان تے پر کوئی پتا نہ چل سکیا۔ ہر بندے دا جواب ”واللہ اعلم“ سی۔ میں باوجود
 کوشش دے کھوج نہ لاسکیا۔ عرباں نے اپنا ورہ ضائع کر لیا اے۔ اپنا کل گوالیا اے۔ اپنی تاریخ
 مٹا دتی اے۔ جیہڑیاں قوماں اپنا ورہ گوالیہ یاں نہیں اپنا کل ضائع کر لیہ یاں نہیں اوہ آؤن
 والی نسل نوں اج کیہ دے سکد یاں نہیں۔ بہر حال مینوں کوئی پتا نہ چل سکیا۔ رات نوں گھر آ کے
 میں حاجی محمد صدیق صاحب نوں پچھیا سی تے اوہ کہن لگے ”کسے پلر کو لوں معلوم کرنا سی“ کسے
 تقم نوں کہنا سی اوہ دس پاوے۔ اوہ سب کجھ تے حرم پاک وچ آ گیا اے۔ باہر مگھن وچ ای
 کتے اوہ تھاں اے۔ ہن تہا نوں کیہ دسیے۔ پر انے حاجی تہا نوں دس گے کہ او تھے اک مدینہ گلی
 اے جتھوں چیزاں سستیاں ملدیاں نہیں۔ پر ہن اوہ مدینہ گلی کتھے وے؟۔ اوہ سب کجھ ختم ہو
 گیا اے۔“

نماز عصر توں فارغ ہو کے میں بیگم نوں نال لے کے بازار چلا گیا اوہ نے کجھ چھوٹیاں
 موٹیاں چیزاں خریدیاں سن۔ نالے اوہ چاہندی سی کہ اج راج کے مدینے دیاں گلیاں وچ

پھر لپے فیر خورے اچھے آؤنا نصیب ہووے کہ نہ۔ اسیں شام تک گلیاں بازاراں وچ پھردے رہے۔ مغرب دے قریب واپس حرم پاک وچ آگئے۔

مغرب دی نماز پڑھکے مینوں جدائی دا احساس بڑی شدت نال ہويا۔ بے اختیار اکھاں چوں ہنجوکل پئے۔ میں ریاض الجند ول ودھیا۔ موقع ملن تے دو نقل ادا کیجے سجدے وچ سر رکھ کے رومدار ہیا تے دو جیاں لئی تھاں خالی کردتی۔ میں روضہ رسول ول آخری حاضری دین ٹریا۔ میرے دل وچ خیال آیا کہ آج جالی نوں ضرور ہتھ لاؤنے میں۔

ایہ تے اوہ تھاں اے جتھے سرکار کولوں جو مٹکے او سے ویلے مل جاوے اے میں موابہ شریف دے سامنے پہنچیا تے راکھے قطار بنا کے کھلے سن۔ میں تھوڑا جھکیا تے پچھوں اک دھکا لگا تے بے اختیار میرا ہتھ جالی نال جا لگا۔

بس میرا کم بن گیا۔ میری آس پوری ہو گئی۔ میری تشنہ سدھرنوں پانی مل گیا۔ میں اگے ودھ گیا تے باہر آ کے سبز گنبد دے سامنے کھڑے ہو کے سلاماں دے ہار پیش کرن لگ پیا۔ میں کافی دیر کھڑا سلام پڑھدار ہیا۔

عشاء دی نماز توں بعد میں فیر سبز گنبد دے سامنے کھڑا ہو گیا تے سلام گنگناون لگ پیا۔ اکھاں چوں ہنجو جاری ہو گئے میں کافی دیر او تھے کھڑا رہیا آخر دعائنگ کے تے متھی ہوئی تھاں تے آیا جتھوں اسیں دوویں جی مل کے گھرواپس آؤندے ساں۔ میں آیاتے بیگم صاحبہ پریشان ہو رہی سی۔ کہن لگی کتھے رہ گئے ساؤ۔ میں روضہ مبارک دے کول جانا چاہندی ساں آج آخری دن اے کل چلے جانا اے۔ میں اوہنوں نال لے کے فیر روضہ مبارک دے کول چلا گیا۔ اوہ کافی دیر سلام پڑھدی رہی۔ میں وی سبز گنبد دی زیارت نال اکھاں نوں ٹھاردار ہیا۔ فیر اسیں رہائش گاہ تے آگئے۔ کھانا کھا کے تے سامان پیک کیتا۔ سویرے روانگی سی۔

آج اپریل دی پہلی تاریخ اے تے ساڈی مکہ شریف دل روانگی اے۔ اسیں تہجد دے وقت حرم پاک ول پہنچ گئے۔ میں باب بلال چوں گذر کے اندر داخل ہويا۔ میرے ذہن وچ

خیال آیا کہ آج میں ایسی تھاں تے فجر دی نماز ادا کرنی اے جے سامنے گنبد حضرت علی ہووے۔
 میں جدوں گنبد حضرت علی دے سامنے گیا تے کوئی تھاں خالی نہیں سی۔ میں حالے سوچ ای رہیاں
 ساں کہ کیہ کراں جے اک عربی نے میرا ہتھ پھڑکے اپنے نال کھلا لیا تے تھوڑا ہیا سو گھر کے
 اک بندے دی تھاں بنا لئی۔ واہ آقا قربان تیریاں عظمتاں تے مہربانیاں وے ایہ سروں دل
 سچ خیال کری دا اے تے ایہ سروں گل پوری ہو جاندی اے۔ ایہ سوچ کے میریاں اکھیاں چوں
 ہنواں وی لڑی جاری ہو گئی۔ میں گنبد حضرت علی دی زیارت نال اکھیاں نوں ٹھار وار ہیا۔ آج ایہو
 میری تہجد سی تے ایہو میرے نفل سن۔ ایسے دوران صبح دی اذان ہو گئی۔ میں دل نوں تھوڑا ہیا
 سنبھالا دتا تے سنتاں ادا کیتیاں تے اکھاں ٹھارن واکم دوبارہ شروع کردتا۔ نیجاں لا کے گنبد
 حضرت علی دل ویکھد ارہیا پر کدوں تک؟۔ اذان تے جماعت وچ صرف پندرہ گراں منت وادقت
 ہندا اے اوہ وی گذر گیا۔ نماز فجر توں فارغ ہو کے میں باہر آ گیا۔ بیگم وی نماز پڑھ کے آ چکی
 سی۔

مدینہ پاک واک منظر (رات دا ویلا)

مدینہ توں مکہ ول واپسی

اسیں جیز تیز مسجد قبا ول چلنا شروع کر دتا۔ سارے ساتھی نماز پڑھ کے رہائش گاہ ول چلے گئے کہ جادون وی تیاری کرے پر اسیں آخری حاضری واسطے مسجد قبا ول ٹرے۔ اسیں اج وی حاضری نوں زیادہ ضروری سمجھیا سی۔ فیر خورے موقع ملے یا نہ ملے۔ اسیں اوتھے نفل ادا کر کے واپس آئے تے سارے ساتھی تیار بیٹھے سن۔ اسیں چھیتی چھیتی ناشتا کھا اپنے چرنوں ویکن آگئی۔ ویکن والے نال کرایہ ملے کر کے رات ای وقت دے چھڈیا سی۔ جیہڑی سانوں پاکستانی حاجی کمپ وی چھڈ آئی۔ اسیں ٹھیک نوو بجے دفتر وچ ساں۔ ضروری کارروائی توں فارغ ہو کے مقررہ بس وچ آن بیٹھے۔ بس روانہ ہوئی تے عجیب حالت سی۔ اسیں حسرت بھریاں اکھاں نال مدینے دے درو دیوار وکھیر رہے ساں۔ مائی رشیداں بی بی نے دل تے ہتھ رکھ لیا تے اوہدیاں اکھاں وچوں بنجولکل آئے۔ اوہدی آقا نال ایہ محبت میرے دل نوں بھاگئی۔

میقات مدینہ

مدینہ شہر چوں نکل کے باہر آئے تے مدینے دی میقات آجاندی اے جتھے مدینہ پاک ولوں آون والے احرام بھیا۔ اے نہیں۔ اچھے بہت وڈی مسجد اے۔ جتھے کئے سارے غسل خانے حمام وضو خانے بے ہوئے نیں۔ مورتاں تے مرداں واسطے الگ الگ انتظام اے۔ بس میقات تے آ کے رک گئی۔ اچھے اسیں اتر کے احرام بھے تے نفل ادا کیجے۔ مسجد وچ اک پاسے سٹال لایا گیا سی جتھے مناسک حج بارے لٹریچر تے کیساں دے رہے سن۔ ایہ کیساں

عربی قاری نے اردو وچ سن۔ انج ای لٹریچر وی تیاں زباناں وچ سی۔ تقریباً 12 وے ایسٹوں
بس روانہ ہوئی۔

میں باہر ویکھدا جا رہیا واں تے ایہ لائناں وی لکھ رہیا واں سچ سچ بس وچ بیٹھا لکھ رہیا
واں۔ ایہ پاکستان دیاں سڑکاں نہیں جتنے بندہ بس وچ بہہ کے کچھ کرنے سکے صرف بچکے کھا سکے۔
سعودی عرب دیاں سڑکاں تے اینیاں صاف تے ہموار نہیں کہ میں ویکھیا اے کہ ڈرائیور اپنے
سامنے چاء دا کپ رکھ لیدے نہیں تے پینڈے آؤندے نہیں۔ میں ایہ لائناں بس وچ بیٹھا لکھ
رہیا واں ہر پاسے پہاڑیاں ای پہاڑیاں نہیں ایہ اوہ رستا اے جہدے راہیں حضورؐ ہجرت کر
کے مکہ توں مدینہ پہنچے سن۔ ایس سڑک نوں شاہراہ ہجرت دے ناں نال پکاریا جائدا اے۔ میں
سوچ رہیا واں کہ حضورؐ نے ایڈا لیا تے انج دا پہاڑی سفر کنج کیتا ہووے گا۔ میں لکھنا بند
کر کے مکمل طور تے باہر دیاں پہاڑیاں وچ کھوہ جانا چاہتا واں

میں لکھنا بند کر دتا اے تے ہن اوس رستے نوں ویکھ رہیا واں کہ آقاؐ ایہناں راہواں
توں پیدل سفر کر کے تشریف لے گئے سن۔ آپؐ سرکار کیمڑی کیمڑی راہ توں گزرے ہون گے
تے پہاڑیاں نوں کنج عبور کیتا ہووے گا۔ میں بیٹے سے نوں وا جاں ماردا رہیا تے تصور وچ
سرکار دو عالمؐ تے یار غار حضرت ابو بکر صدیقؓ نوں ایہناں راہواں تے ٹردیاں ویکھدا
رہیا۔ ایہ سوچدا رہیا کہ سڑک بناون کئی کچھ پہاڑیاں نوں پھر کیتا گیا ہووے گا کچھ ہموار تھاواں
دا انتخاب کیتا گیا ہووے گا۔ ایہ بے آب و گیاہ سلسلے سڑک دے نال نال چلدے رہے۔ کدے
تے ایہ پہاڑی سلسلے سڑک توں کافی دور ہو جائدے نہیں تے کدے بالکل قریب آ جائدے
نیں۔

ویلا اپنی رفتار چلدا رہیا تے اک توں وی زیادہ ٹائم ہو گیا۔ اسیں ڈرائیور نوں نماز
پڑھن لئی بس روکن دا کہیا۔ اوہ کہوے بیچ منٹ صبر کرو۔ بس ایسے بیچ منٹ دے صبر وچ کئی
پھوٹیاں پھوٹیاں آبادیاں کولوں لکھ گئی۔ کئی مسجدیں لکھ گھیاں انت ڈھائی وے ڈرائیور تے

اک ہوٹل تے بس روکی۔ اسیں وضو کر کے نماز پڑھی۔ چاؤ وغیرہ پیتی تے قافلہ فیر روانہ ہو گیا۔
 فیر اوہوسنڑ اوہوسنڑ اوہو تصور تے اوہو پیتے سے نوں وا جاں مارن دا سلسلہ فیر شروع ہو
 گیا۔ ڈرائیور نے بیچ و بچے اک ہوٹل تے بس روکی۔ اوہو پانی دا انتظام نہیں سی۔ اسیں فیر چل
 پے۔ اگے فیر اک ہوٹل تے جا کے نماز عصر ادا کیتی تے قافلہ فیر ٹریا۔

مکہ وچ داخلہ

اج مکہ وچ اسیں دو جی وارد داخل ہو رہے آں۔ پہلی وار گھروں آئے ساں تے احرام
 وچ ساں اج مدینہ پاک حاضری دے کے آرہے آں تے احرام بندھ کے داخل ہو رہے آں۔
 مکہ مکرمہ دی حدود شروع ہندیاں ای چیک پوسٹ اے جتھے حاجیاں دے پاسپورٹ وغیرہ
 چیک ہندے نیں۔ حاجیاں نوں آب زم زم پیش کججا جاندا اے۔ اوہو قارغ ہو کے چلے تے
 تھوڑی دیر بعد ای نماز مغرب دا وقت ہو گیا۔ جتھیں ارولا پایا کہ نماز ادا کر لین دیو پر ڈرائیور نے
 بس روکن نوں انکار کردتا۔ اوس ویلے اوہ خالص پاکستانی ڈرائیور لگا جنہوں وقت نال منزل
 مقصود تے اپڑن دی جتھتی ہندی اے نہیں تے کسے ہو رہس دا نمبر لگ جاندا اے تے اوہ
 سواریاں دی کوئی گل نہیں سندا۔ اسیں ڈرائیور وی کوئی گل نہ سنی تے شام دی نماز بس وچ
 پٹھیاں پٹھیاں اشارے نال ادا کیتی۔ عشاء دے ٹائم اپنی رہائش گاہ تے اپڑ گئے۔ سامان
 کمرے وچ رکھیا نماز عشاء ادا کیتی تے حرم پاک ول عمرہ کرن واسطے چل پے۔

اج تے حرم پاک ول جانڈیاں محسوس ہو یا کہ پوری دنیا دے مسلمان اتھے اکٹھے ہو
 گئے نیں۔ بہت زیادہ رش سی۔ اسیں بمشکل حرم پاک اپڑے۔ طواف کججا۔ مقام امراہیم دے
 سامنے ڈراپچھے ہٹ کے نفل ادا کیتے۔ آب زم زم پیتا تے سسی کرن واسطے چلے گئے۔ بیگم نوں
 میں سمجھا دتا کہ توں آرام نال آ جاویں میں انتظار کر لاں گا۔ سسی توں قارغ ہو کے ٹنڈ کر دان دا
 مرحلہ سی۔ اتھے سارے پاکستانی حمام نیں۔ یعنی کم کرن والے نائی سارے ای پاکستانی نیں

کے وی حمام تے پاکستانی توں ملاوہ کوئی ہو رہندہ نظر نہیں آیا۔ ٹڈ کرن وارنٹ اہج زیادہ سی۔
 اک نائی کہن لگا ہن تے حج میلا بھر گیا اے۔ حج والے دن ایس توں وی وگناریٹ ہوئے گا۔
 کجھ نائی ایسے وی نہیں جھوڑے ٹر پھر کے گا ہک لہندے نہیں تے گھٹ پوسیاں وچ ٹڈ کر
 دیندے نہیں۔ اوہ گا ہک لوں گھیر کے پچھے گئی وچ لے جائدے نہیں تے گئی وچ بٹھا کے ٹڈ کر
 دیندے نہیں تے جے کتے کوئی بلدیہ والے نظر آ جان تے سب کجھ جھٹ کے دوڑ لا دیندے
 نہیں۔ ادھی ٹڈ ہوئی ہندی اے تے ادھی بندہ انج لے کے واپس حمام تے آؤندا اے کیوں جو
 اتھے گئی وچ بہنہ کے ٹڈ کرنا منع اے۔ تے جے نائی قابو آ جاوے تے پڑ کے اندر دے
 دیندے نہیں۔ بہر حال ایس ایس سارے مرحلے توں وچیلے ہو کے ڈیڑھ وچے گھر آئے۔ نہا
 کے احرام کھولیا تے دوسرے کپڑے پہن لئے۔

صبح دیر نال جاگے۔ نماز فجر گمراہی ادا کیتی تے ناشتہ کر کے فیرسوں گئے اہج کل دے
 سردی تھکاوٹ دور کرن واپر و گرام سی۔ ایس لئی رنج تے۔ ظہر ویلے اٹھ کے تازہ دم ہو کے حرم
 پاک وچ آ گئے تے عشاء تک حرم پاک وچ ای رہے۔ نماز مغرب توں بعد طواف کیا۔ رش
 بہت سی ایس لئی طواف کرن وچ کافی دیر گئی بمشکل عشاء وی اذان تک فارغ ہوئے۔

رات پر و گرام بنایا کسج دو بجے حرم پاک وچ پہنچیا جاوے۔ شاید اوس ویلے رش گھٹ
 ہووے۔ ایس تقریباً دو بجے اٹھے تیار ہو کے تے ڈھائی وچے سڑک تے آ گئے ساں۔ بہت
 سارے لوک حرم پاک ول جا رہے سن۔ حرم پاک پہنچے تے طواف کرن والیاں دا بہت رش سی۔
 ایس اوس رش دا اک حصہ بن گئے۔ جیویں کیویں طواف مکمل کیا ایس دوران چھروٹی اذان ہو
 گئی۔ طواف توں فارغ ہوئے تے حرم پاک وچ کتے جگہ نہ ملی۔ باہر گن وچ آ کے لقل ادا کیجے
 نماز چھرا ادا کر کے فارغ ہوئے ای ساں جے صبح دی اذان ہو گئی۔ صبح دی نماز پڑھ کے گھر آ
 گئے۔ ناشتہ کر کے تھوڑی دیر آرام کیا۔ دس بجے اٹھ کے ایس تن بندے مل کے معلم ول چلے
 گئے تے منی وچ خیمہ بک کروایا ساڈے خیمے دا نمبر 125c سی۔

گھر آ کے کپڑے تبدیل کیے تے نماز جمعہ واسطے حرم پاک دل چل پئے۔ رستے وچ
ای پل تھلے لوکاں ڈیرے لائے ہوئے سن ریش بہت سی میرے منع کرن دے باوجود بیگم ہوراں
چھاں دیکھ کے پل دے نال مصلیٰ وچ چھالیا۔ میں بہتیرا کہیا اتھے بنے دھپ آ جانی ایں چل اگے
حرم پاک دے سامنے چلنے آں پر کتھے؟ اوہ اڑ گئی۔ آ کھدے میں عورت دی پیدائش حضرت
آدم علیہ السلام دی پہلی وچوں ایں۔ ایس لئی ایہ ذرا ٹیڑھے دماغ دی اے پر میری بیگم کجھ زیادہ
ای اڑب اے جتھے اڑ جاوے اڑ جاندی اے۔ میں لکھ سمجھاواں اوہدی سوئی جتھے اڑ گئی سواڑ
گئی۔ میں کئی واری اوہدی ایس اڑن والی عادت توں ڈاہڈا چتھاپے جاناواں۔ مجبور ہو کے میں
وی اوہدے نال ای بہہ گیا۔ تھوڑی دیر بعد اتھے دھپ آ گئی۔ میں کہیا ہن سنا؟ سڑک تے
ایہی دور بہن دا کیہ فائدہ۔ جے دھپے ای بیٹھنا ایں تے حرم پاک دے کول چل کے بہنے جتھے
نماز وی سکون نال پڑھ سکے۔ ایہی دور تے آواز وی صحیح نہیں آونی۔ لوکاں نوں دیکھ کے ای
سجدے کرنے میں۔ ہن میری گل اوہدی سمجھ وچ آ گئی سی تے اوہ اٹھ کھلوتی۔ ایس بالکل حرم
پاک دے سامنے باب عبدالعزیز دے قریب آ گئے اتھے سانوں جگہ مل گئی۔ اندر کتے جگہ
نہیں سی۔ دیکھدیاں دیکھدیاں باہروی جگہ پر ہو گئی۔ ارج دھپ وی اپنے پورے جوہن تے
سی۔ حرم پاک وچ تے باہر آل دوالے ہیٹ پر ف پتھر لایا گیا اے۔ ایس لئی فرش ٹھنڈا سی۔
حالے تک جمعہ دی اذان نہیں ہوئی سی۔ بیگم کہن لگی پیاس بہت لگی اے۔ میں بوتل پھڑی تے
پان لین چلا گیا۔ حرم پاک دے وچ وی تے آلے دوالے ہر پاسے آب زم زم دیاں ٹوٹیاں
لکیاں ہوئیاں نہیں۔ ٹوٹیاں تے کافی ریش سی میں وی لین چ لگ گیا تھوڑی دیر بعد موقع ملیا تے
آپ وی آب زم زم پیتا تے بوتل بھر کے لے آیا۔ بیگم نے پیتا تے باقی اپنے آلے دوالے
لوکاں نوں تقسیم کردتا۔ بوتل خالی کر کے میں فیر اپنی تھاں تے بیٹھ گیا۔ اپنے چرنوں اذان ہو گئی۔
جمعہ دا خطبہ شروع ہو گیا۔ چونکہ حج دے دن آرہے سن ایس لئی خطیب نے حج دے مسائل بیان
کرنے شروع کردتے خطبہ بھاویں عربی وچ ای سی پر سرور آ رہیا سی۔ خطبے دل توجہ ہوئی تے

دھپتے پیاس دا احساس ختم ہو گیا۔ تقریر واداہ لمی سی پر سرور آ رہی سی ایس لئی وقت گزرن دا ہنہا ای نہ چلیا۔ تقریر ختم ہوئی تے جمعے دی جماعت کھڑی ہو گئی۔ جمعہ پڑھ کے تے گھر واپس آ گئے۔

ایہ تے حج دے دن سن۔ جمعے والے دن ویسے وی ریش زیادہ ہوندا اے۔ مضافات توں لوگ جمعہ پڑن آؤندے نیں بلکہ عمرہ کرن آؤندے نیں تے جمعہ توں پہلے فارغ ہو کے جمعہ اتھے ای پڑھدے نیں۔ پردیسی لوکاں اک دو بے نوں وقت دتا ہندا اے۔ جمعے دے بعد اوہ اک دو بے نوں مل لیندے نیں انج اوہناں دی عبادت وی ہو جاندی اے تے آؤنگ

وی۔

غارِ ثور توں واپسی دا اک منظر

فریضہ حج دی ادائیگی

میں سمجھناں میرا حج تے آقا ﷺ دی حاضری نال ای ہو گیا سی۔ کیوں جو میرا مقصد تے

مخصوصاً ﷺ دی حاضری سی پراہدے نال ای

”تیرے طفیل رب نے حج بھی کرا دینے“

اج ذوالحجہ دی 7 تاریخ اے تے ہر بندہ خوش تے پر جوش نظر آؤندا اے۔ عشاء دی نماز پڑھ کے گھر آئے کھانا کھا کے تے طاہر صاحب تے خورشید صاحب معلم دے ڈیرے تے چلے گئے کہ پتا کریئے کس ویلے رواں گئی اے معلم نے کہا کہ تیس تیار ہو کے آ جاؤ۔ بساں آ جا رہیاں نیں۔ اسیں نہا کے احرام بٹھیا۔ نوافل ادا کیجے۔ دعاواں کیتیاں تے گھروں نکل پئے ساڈے دوسا تھی ذوالفقار تے اوہدی بیگم تسلیم کہن لگے اسیں تے سویرے پیدل آواں گے۔ جے کسے نے ساڈا ساتھ دینا ہووے تے رہ جاوے۔ میں تے تیار ہو گیا پر بیگم کہن لگی جدوں اک سہولت موجود اے تے کیوں نہ بس تے جایا جاوے۔ اصل وچ تسلیم بی بی دا بھرا سعودیہ وچ ہندا اے اوہ آیا ہو یا سی۔ اوہنے وی حج کرنا سی۔ مقامی لوک یا اپنی کنوینس استعمال کر دے نیں یا فیر پیدل جاندے نیں۔ اوہناں دوواں جیاں اوہدے نال پیدل جان واپر وگرام بنایا

سی۔

اسیں تیار ہو کے معلم دے ڈیرے تے آئے۔ بساں آچکیاں سن۔ اساں کجھ پھل وغیرہ وی نال لے لیا تے بس تے بہہ گئے۔ خیالی سی واواہ چہ لگ جائے گا پر بس تے دو کوئی سڑنگاں کر اس کیتیاں تے منی پہنچ گئی۔ رات کوئی اک وجے اسیں اپنے خیمے وچ پہنچے ہوواں گے۔ ساڈے جان توں پہلے کجھ لوک پہنچ چکے سن۔ اسیں اپنا اپنا بستر لگایا تے لیٹ گئے۔ سویرے ”الصلوٰۃ خیر من النوم“ دی آواز کناں وچ پئی تے اکھ کھل گئی۔ میں بیگم نوں کہیا توں اتھے خیمے وچ نماز ادا کرتے میں مسجد وچ جا رہیا واں۔ میں مسجد الخیف پہنچیا تے فجر دی نماز باجماعت ادا کیتی۔ مسجد الخیف منی دے ابتدا وچ ای اے۔ اسیں مسجد وچ کم و بیش ستر انبیاء نے نماز ادا کیتی اے تے ایہ مسجد ستر انبیاء داند فن وی اے۔

منی وچ نماز پڑھن تے علماء دا اختلاف اے کجھ علماء آکھدے نیں کہ منی چونکہ مکہ دا اک حصہ اے تے بندہ اتھے مسافر نہیں ہندا اسیں لئی مکمل نماز ادا کرنی چاہیدی اے۔ کجھ آکھدے نیں منی دا قیام چونکہ ارکان حج دا اک حصہ اے۔ اسیں لئی کسر ادا کرنی چاہیدی اے۔ میری کوشش رہی کہ میں مسجد وچ پہنچ کے مقامی امام دے پچھے نماز ادا کر لوں تاں جو پوری یا کسر دا وسوسہ ای نہ رہوے۔ پر ظہر دی نماز جدوں پڑھن گیا تے امام نے وی کسرا ی پڑھائی۔ اسیں توں بعد کسرتے ای گزارا ہوندا رہیا۔

رات بکہ شریف توں چل دیاں کجھ کیلے وغیرہ نال لے لئے سن۔ صبح دے ناشتے وچ تے اوہو ای استعمال کیجے۔ دوپہر نوں کھانا لین نکلیا تے سمجھ آ گئی۔ فیر قاری کرم دا صاحب بڑا چیتے آئے۔ اوہناں آکھیا سی کہ مکے چوں جاں دیاں کوشش کرنا کہ اک ادھ دن دا کھانا نال لے جاؤ۔ منی وچ کھانا پین وی تکلیف ہوندی اے۔ پانی دا انتظام تے بہت اچھا سی۔ ہر خیمے وچ اک وڈا سارا کولر رکھیا سی جیہدے وچ برف پادتی جاندی۔ معلم دے کارندے بڑی توجہ رکھدے جدوں ہوی پانی مکدا فوراً بھر کے برف پادیندے۔

باتھ روم تے وضو خانے وچ وی ہر ویلے پانی موجود رہندا۔ ایہ الگ الگ سی بیت الخلاء

تحد ادوی نسبت گھٹ سن۔ ہر ویلے لائن لگی رہندی سی۔

منی وچ مہنگائی اپنے عروج تے سی۔ ہر شے تن گنا قیمت تے مل رہی سی۔ دکاندار

خوب جج میلا مناندے نیں۔

میں بہتر اثر پھر کے دیکھیا پر چاول دے علاوہ ہور کچھ نہیں سی مل رہیا تے اوہ دس ریال

وی پلیٹ سی۔ جیہڑی کہ مکہ شریف وچ مدینہ ہوٹل توں تن ریال دے لیمدے ساں۔ باقی ہوٹل

کویتی سوڈانی وغیرہ سن۔ پاکستانی ہوٹل کوئی نہیں۔ ہوسکدا اے دو بچے کسے پاسے ہون۔ پر

ایس طرف نہیں سن۔ میں چاول اک پلیٹ لے کے آ گیا۔ منی توں مکہ شریف دا کرایہ کئی گنا

زیادہ یعنی دس ریال وصول کچا جامدا اے۔ اوتھے مقامی بس دا کرایہ صرف دو ریال ہندا اے

جیہڑا ڈرائیور دے کول پے ڈبے وچ پا کے ڈرائیور کولوں نکٹ لیا جامدا اے تے جتھے مرضی اتر

جاؤ۔ جہاں تھاواں تے بساں نہیں جامدیاں اودھر ٹیکسی والے من مانی کر دے نیں۔ ایدھر منی

ول وی ایہی حال اے۔ ٹیکسی والے خوب لہدے نیں تے صحیح مقام تے وی نہیں اتار دے

بہت سارا اثر کے ٹکانے تے پہنچنا پیندا اے۔ ڈرائیوراں دیاں عادتیاں بھاویں کسے بلک دے

ہوون تقریباً اگو جہاں ہندیاں نیں۔ اگے نکلن دے جتن وچ ٹریفک جام ہو جامدی اے۔ بیچ

بیچ لائناں لگ جامدیاں نیں۔ بے شرطے آجان تے دو منگیاں وچ رستا صاف ہو جامدا اے۔

انج سعودی حکومت دا انتظام بہت اچھا اے۔ پر اپنے رش دے وچ ایہ تھوڑی بہت کوتاہی تے ہو

ای جامدی اے۔

اپریل وی 6 تاریخ اے۔ ارج اوہ کرمانوالا دن اے جیہدے واسطے ایہ دور دراز واسفرا

کیا گیا اے۔ جنہوں ہر مسلمان سہکدا اے۔ ارج حج دا دن اے۔ نماز فجر توں فارغ ہندیاں ای

عرفات ول رواگی شروع ہو گئی اے۔ بس آؤندی اے تے حاجی بڑی بے صبری دا مظاہرہ

کر دے نیں۔ ساڈے پاکستانی بساں وانگوں تہہ کر کے سواریاں بٹھائیاں جا رہیاں نیں۔

ویسے معلم دے کارندے جمیر اروک دے نیں پر حاجی صاحبان ای صبر نہیں کر دے۔ جدوں

اندرتھاں نہیں رہندی تے چھت بھری جامدی اے۔ فیر کتے بس ٹردی اے۔ عورتاں نوں بڑے عجیب طریقے نال سوار کرایا جارہیا ہندا اے۔ اک بندہ چھت تے کھلو کے اتانہ کھج رہیا ہندا اے تے دو جا تھلیوں اتانہ چک رہیا ہندا اے۔

بڑے بڑے منظر ویکھن نوں ملے۔ اک بندہ دروازے وچ کھڑا اے تے اوہ دروازے بند ہو گیا اے۔ اوہ ہن وچ بھسیا اے نہ اگے آسکدا اے نہ اترسکدا اے۔ انت ڈرائیور نے دروازہ تھوڑا چھیا ڈھلا کیتا تے اوہ حاجی صاحب اندر آ گئے۔ ہن اوہدی بوتل وچ پھس گئی اے۔ حاجی صاحب رولا پارہے نہیں۔ ڈرائیور نے فیر دروازے نوں ڈھلا کیتا تے حاجی صاحب دی بوتل اندر گئی۔ اوہناں بساں دے دروازے آٹویٹک نہیں۔ کنٹرول ڈرائیور کول ہندا اے اوہ ای ہٹن دبا کے دروازہ کھولدا تے بند کردا اے۔ جیویں اجکل ساڈے کول دی بساں آکھیاں جہاں دا دروازہ ڈرائیور کھولدا تے بند کردا اے پر فیر اوہناں بساں تے ساڈیاں بساں وچ واضح فرق اے۔ اونتھے کسے بس نال کنڈیکٹر نہیں ہندا۔ سواری صرف اگلے دروازے توں ای بیٹھسکدی اے۔ سواریاں اترن واسطے پچھلا دروازہ کھولیا جامدا اے۔ ہر گڈی ایئر کنڈیشن ہندی اے۔ گڈیاں نہ دھواں دیندیاں نہیں نہ شور کردیاں نہیں۔

اسیں بیٹھے ایہو جے مناظر ویکھدے رہے انت کجھ رش گھٹیا تے اک چھوٹی بس (جیویں ساڈے مزدانیں) تے بیٹھ گئے۔ اوہدیاں حالے سیٹاں وی پوریاں نہیں سن ہوئیاں جے اوہ چل پئی۔ اوہدا اے پہلا ای پھیرا سی۔ عرفات پہنچ کے اوہنے تن نمبر کمپ پین دی کوشش کیتی کئی تھاواں توں پچھیا وی دو تن چکر عرفات دے لائے پر کمپ تک نہ پہنچ سکیا۔ انت اک تھاں تے گڈی کھڑی کردتی، گڈی روکن دی دیر سی جے اوہدے اگے پچھے ہو روی گڈیاں آ کے کھلو گھیاں۔ ہر بندے دی کوشش سی کہ اوہ خطبہ سن لوے۔ اسیں اونتھے ای اتر گئے۔ اتھے عرفات وچ شام تک قیام کرنا ہندا اے۔ عورتاں نوں اسیں اک نم تھلے ڈیرا لوادتا۔ آپ اسیں مسجد نمبرہ وچ چلے گئے، ظہر تے عصر اکٹھی مسجد وچ ادا کیتی تے توبہ استغفار وچ مشغول ہو

گئے۔ کافی دیر توں بعد میں سوچیا چل کے عورتاں دا پتا کرے کیہ کر رہیاں نیں۔ پریشان نہ ہو جان۔ طاہر تے خورشید صاحب میتھوں پہلے پہنچ گئے سن۔

میں گیا تے بیگم کہن لگی ”میں پریشان ہو رہی ساں کہ تمہیں کتھے رہ گئے او۔ کتے رستا ای نہ بھل جاؤ۔ ایہ دوویں آگئے نیں تے تمہیں کیوں نہیں آئے“۔ نال ای کہن لگی میں مسجد نمبرہ اک نظر ویکھنا چاہنی آں۔ میں اوہنوں نال لے کے دوبارہ مسجد نمبرہ ول چلا گیا۔ عرفات وچ ہن اوہ گرمی نہیں ہندی جیہڑی کسے زمانے وچ ہندی سی۔ ہن تے ہر پاسے نماں تے دھریکاں اگیاں ہوئیاں نیں۔ کہندے نیں پاکستان دے صدر جنرل ضیاء صاحب دے مشورے نال زر خیز مٹی لیا کے اوتھے پائی گئی۔ پاکستان چوں نماں تے دھریکاں گھلیاں گھیاں۔ ایہ تجربہ کامیاب رہیا (واللہ اعلم بالصواب)۔ اچے اچے فوارے لگے نیں جہاں وچوں ہلکی ہلکی پھوار پیندی رہندی اے۔ انج ای لگدا اے جیویں کھمبیاں چوں دھوں نکل رہیا ہووے۔ ایہ اپنی ہلکی ہندی اے کہ ایہدے نال کپڑے نہیں گلے ہندے۔ سگوں بلندی توں زمین تک پہنچدیاں پہنچدیاں ہو اوچ تحلیل ہو جاندی اے پر ایہدے نال گرمی ختم ہو جاندی اے۔ اوتھے وی مہنگائی اپنے عروج تے اے پر کھان پین نوں ویسے ای ہر شے وادھو ہندی اے۔ معلم اپنے اپنے کیمپاں وچ پیک کھانا کھل دیندے نیں۔ اہل عرب وی دل کھول کے اللہ دے مہماناں دی خدمت وچ لگے ہندے نیں۔ ایتموں تیک کہ تمہیں دھریک تھلے جتھے ڈیرا لایا اے اوتھے ای کھانا تے مشروب پہنچ جائے گا۔

شام دی اذان توں پہلے ای لوک اپنی اپنی گڈی وچ بیٹھنا شروع ہو گئے۔ سورج غروب ہندیاں ای ڈرائیو آ گیا۔ اسیں وی ڈیرا پٹیا تے گڈی وچ آ بیٹھے اذان توں بعد ایہ قافلہ مزدلفہ ول روانہ ہو گیا۔

عرفات وچ مغرب تک قیام کرنا ہندا اے۔ مغرب دی اذان توں بعد ایتموں روانگی ہو جاندی اے۔ روانگی توں پہلے گولا جھڈ یا جاندا اے۔ ایہ روانگی دا اعلان ہندا اے۔ بہت

سارے لوگ پیدل جا رہے سن۔ بہر حال بساں ویکٹاں کاراں تے پیدل چلن والیاں دے قافلے مزدلفہ پہنچنا شروع ہو گئے۔ مزدلفہ وچ جتھے کے نوں تھاں ملی او تھے اوہنے ڈیرا لایا۔ ایس چٹیل میدان وچ اج دی رات واسطے ستائی لکھ مرداں عورتاں نے ڈیرا لایا اے تے اک رات لئی اک شہر آباد ہو گیا اے۔ عرب حکومت اپنے انتظامات وچ کوئی کسر نہیں چھڈدی۔ بیت الخلاء، غسل خانے، وضو کرن لئی ٹوٹیاں سب کجھ موجود اے۔ پر آبادی وی تے ستائی لکھ دی اے ایس لئی ہر پاسے لائن لگی ہندی اے۔ ایہ انتظامات تھوڑے لگدے نیں۔ ایس پاسے ہور توجہ کرن وی ضرورت اے۔

اتھے وی مغرب تے عشاء ملا کے پڑھنی ہندی اے۔ ہر ڈیرے والے اپنی اپنی جماعت کروالیندے نیں۔ ساڈے کول پین والا پانی ختم ہو گیا سی۔ میں کہیا میں تکتوں لہے کے لیاؤناں۔ میں اک پاسے گیا تے مینوں اک ٹرا لے دے دوالے رش نظر آیا۔ زیادہ تر جیشی کٹھے ہوئے سن۔ پتا چلایا ٹرالے وچ پیک کھانا، مشروب، سادہ پانی سب کجھ موجود اے تے عربی بادشاہ کھلے دل نال وٹ رہے نیں پر ایہ جوان جیشی کسے ہور نوں لاگے نہیں لگن دے رہے۔ (نا بھیر یادے جیشی لے قد دے تے مہمند ہندے نیں۔ ایہو جے موقع تے ہور کے نوں لاگے نہیں آؤن دیندے)۔ میں اک پاسیوں قریب ہو کے تے آواز لائی ”مویا، مویا“ (پانی، پانی) تے اوہنے سادہ پانی اک کریٹ میرے سر تے رکھ دتا۔ میں واپس آ گیا نہ صرف ایس ساریاں رنج پانی پیتا سکوں نال دے ڈیرے والیاں نوں وی تقسیم کچا۔

ایتھوں ای جمرات دی رمی (شیطاناں نوں کنکریاں مارنا) واسطے کنکریاں جن کے رکھ لےیاں جائدیاں نیں۔ ہر پاسے لوک بیٹھے کنکریاں جن رہے سن۔ ایس وی چھوٹیاں چھوٹیاں کنکریاں جن کے رکھ لےیاں۔

مزدلفہ دی رات بڑی افضل رات اے۔ ایہ رات شب قدر توں وی افضل اے۔ ایس افضل رات نوں کنج گزارنا اے۔ ایس رات نوں اللہ دی رحمت اگے ودھ کے اپنے

بندیاں نوں اپنی گود وچ لے لیجی اے۔ شب قدر نوں رات جاگ کے اللہ دیاں رحمتاں نوں حاصل کرنا اے پر مزدلفہ وی رات مزدلفہ وچ سوں کے رب دیاں رحمتاں نوں لٹنا اے۔ سبحان اللہ کیہ رات اے آرام وی کرتے رحمتاں وی لٹو اللہ تعالیٰ ہر مسلمان نوں ایس رات دا آرام نصیب فرمائے۔ آمین

ایس میدان نوں مشعر الحرام وی آکھدے نیں۔ پورے میدان وچ کافی اچے اچے کھبے لگے نیں جنہاں تے بلب روشن نیں۔ روشنی دا بڑا معقول انتظام اے۔ مورخ آکھدے نیں کہ ساریاں توں پہلے قصی بن کلاب نے مزدلفہ وچ روشنی کیتی سی۔ اک پاسے اک پہاڑ اے جنہوں جبل قزح آکھدے نیں ایہدے کول ای مسجد مشعر الحرام اے۔ ساڈا ڈیرا ایس مسجد تے پہاڑ دے لاگے ای سی۔ رات تے ایس پاسے توجہ نہ کیتی البتہ سویرے اٹھ کے مسجد دیکھن گئے سناں۔ شا کر کنڈان ہوری ایس مسجد ہارے لکھدے نیں ”مسجد مشعر الحرام دی خوبصورتی تے بناوٹ داسہرا سیف الدین مصری دے سر اے۔ بعد وچ ایہدے وچ اضافہ عثمانیہ دور وچ ہويا تے ہن تک اوہ حالت وچ اے“

مغرب تے عشاء اکٹھی پڑھن توں بعد کنکریاں وغیرہ چنن دا مرحلہ مک گیا تے میں بیگم نوں کہیا ہن مینوں توں چار وچے توں پہلے نہیں اٹھانا۔ ایہ کہہ کے میں اپنے رب دیاں رحمتاں لٹن واسطے سوں گیا۔ تن وچے مینوں بیگم نے اٹھایا تے کہیا ”اٹھو اللہ اللہ کرو“ میں پچھیا ”تائیم کیہ ہو یا اے“ جواب ملیا ”تن وچے نیں“ میں کہیا ”توں اللہ اللہ کرتے میں تے چار وچے ای اٹھنا اے“ ایہ کہہ کے میں فیرسوں گیا تے رب دیاں رحمتاں لٹن وچ مصروف ہو گیا فیر چار وچے ای اٹھیا۔

اج 7۔ اپریل اے۔ نماز فجر توں فارغ ہو گئے آں۔ ڈرائیور دا انتظار شروع ہو یا۔ اوہ پتا نہیں کھٹے جا کے ستا ہو یا سی۔ باقی گڈیاں جانا شروع ہو گھیاں سن۔ ہر کم وچ کوئی نہ کوئی حکمت ہندی اے۔ ڈرائیور لیٹ ہونا میرے لئی تے چنگا ٹھکون ثابت ہو یا۔ سورج نکل آیا تے طاہر

کہن لگا ”اوہ سامنے پہاڑ مشعر الحرام اے (جبل قزح) تے اوہ مسجد مشعر الحرام اے“ ایہ سن کے میں بڑا بے صبر ہو گیا۔ میں کہیا ”یار رات پتا نہیں چلیا۔ میں تے ضرور مسجد وچ نفل پڑھنے نیں“ میں طاہر صاحب نوں وی نال ای کھج لیا تے مسجد وچ چلے گئے۔ دو نفل ادا کیجے تے فیر پہاڑ تے چڑھ گئے۔ ہو روی لوک پہاڑ تے چڑھے ہوئے سن۔ اسیں تھوڑی دیر اوتھے ٹھہر کے واپس آ گئے۔

تھوڑی دیر بعد ڈرائیور آ گیا تے اسیں چل پئے۔ جدوں میں بیگم نوں دسیا کہ اسیں مسجد مشعر الحرام وچ نفل پڑھن گئے ساں تے اوہ کہن لگی ”تسیں مینوں کیوں نہیں لے کے گئے۔ میں وی دو نفل ادا کر لیہدی“ پرہن تے وقت نکل گیا سی۔ کدے فیر موقع ملپاتے فیر سی۔ ڈرائیور نے سانوں کیمپ توں کافی دور اتار دتا۔ کیوں جو ٹریفک پھسی ہوئی سی۔ پیدل چلن والیاں دا وی بہت رش سی۔ اسیں پچھدے پچھاندے پاکستانی کیمپ پہنچے تے فیر اپنے اپنے لگانے کیمپ نمبر 3 تے آ گئے۔

تھوڑی دیر آرام کیتا۔ ساہ لیا پانی پیتا تے تازہ دم ہو کے تے وڈے شیطان دی خبر لین ٹر پئے۔

میں کہیا ”آؤ بیگم صاحبہ اپنے پرانے نیلی دی خبر لیے۔ ایہنے ساری عمر بڑا کراہے پایا اے تے اسیں ایہدی ہمیشہ من دے آئے آں۔ اج ذرا مونہہ در مونہہ ہو کے لیہدے نال دو دو جتھ کر لیے۔ اسیں وڈے شیطان کول گئے تے کوئی زیادہ رش نہیں سی کیوں جو بہت سارے لوک کنکریاں مار چکے سن تے بہت سارے ایس لئی نہیں آئے کہ دھپ بہت اے ذرا ٹھنڈا ہو لوے۔ ایس لئی رش گھٹ سی۔ لوک بڑے نشانے بنھ بنھ کے کنکریاں مار رہے سن۔ اسیں وی کنکریاں ماریاں۔ حج دا اک رکن پورا کیتا۔ شیطان تے اپنا غصہ کڈھیا تے واپس پرت پئے۔ راہ وچ بیٹھے نائی کولوں ٹنڈ کروائی۔ بیگم صاحبہ دی لٹ آپ قینچی نال کٹی تے قربانی والیاں دے دے ہوئے وقت توں گھنٹہ کو بعد احرام کھول دتا۔ (قربانی دے پیسے بینک وچ جمع کروائے

جانے نہیں تے اوہ وقت دے دیندے نہیں کہ فلاں وقت تک قربانی ہو جائے گی۔ احتیاطاً
اوس وقت توں وی گھنٹہ کو بعد احرام کھولیا)

کیمپ وچ تھوڑی دیر آوام کرن توں بعد اسیں طواف زیارت واسطے چلے گئے۔ عصر دی
نماز حرم پاک وچ پڑھی تے طواف شروع کردتا۔ مغرب تک طواف توں فارغ ہو گئے۔ آب
زم زم پین توں بعد نماز مغرب جماعت نال ادا کیتی تے فیر سعی شروع کردتی۔ اج رش بہت سی۔
اسیں اتلی منزل تے چلے گئے۔ اوتھے وی کافی رش سی۔ سعی توں فارغ ہوئے تے بیگم کہن لگی
اج سعی کرن دالطف نہیں آیا۔ میں پچھیا کیوں؟۔ کہن لگی تھلے دوواں پاسے پہاڑی تے چڑھ
کے محسوس ہوندا اے کہ اسیں اوہ نشانیاں دیکھ رہے آں جتھے حضرت حاجرہ دے قدم مبارک
لگے سن۔ اتے اوہ نشانیاں نظر نہیں آئیاں۔ ایسے چرنوں عشاء دی اذان ہو گئی۔ نماز عشاء توں
بعد مدینہ ہوٹل توں کھانا پیک کرایا تے واپسی کردتی۔ رستے وچ ٹریفک پھسی ہوئی سی جیویں
ساڈیاں پاکستان دیاں سڑکاں تے محسوس اے۔ ساڈے وانگوں سڑک تے چار بیچ لائنیاں بن
کھیاں سن۔ ہر ڈرائیور دو بے نالوں اگے نکلن دی کوشش وچ سی۔ ڈرائیور بھاویں کسے ملک دا
وی ہووے ڈرائیور ای ہندا اے۔ ایہناں دیاں عاداتاں اکو جہیاں ہندیاں نہیں۔ اسیں رات
باراں وچ کیمپ وچ پہنچے۔ آؤندیاں نوں ساڈے ساتھی طواف زیارت واسطے گئے ہوئے
سن۔

اج 8۔ اپریل اے۔ کل خاصی نس بھیج رہی سی ایس لئی حالے وی تھکاوٹ محسوس ہو
رہی سی۔ نیندروی پوری نہیں ہوئی سی۔ صبح دی نماز توں فارغ ہو کے ناشتا کیتا تے سوں رہے۔
نماز ظہر توں بعد جمرات دی رمی کرن نکل گئے۔ شام دی نماز مسجد الخیف وچ ادا کیتی۔ نماز توں
فارغ ہو کے کھانا لین دی کوشش کیتی پر کتوں نہ ملیا۔ نماز عشاء توں بعد دوبارہ کوشش شروع
ہوئی۔ ہر تھاں تے رش تے دھکم پیل سی۔ ایس حالات وچ میرے جہا بندہ کھانا کیوں حاصل
کر سکدا سی۔ اک جگہ توں صرف اک روٹی ملی نال سالن وغیرہ نہیں سی۔ اک ہوٹل توں جام دی

ہوٹل خریدی تے واپس کمپ وچ آ گیا۔ بیگم نوں کہیا بس لہدے نال گزارا کرو۔ فجرے دیکھاں گے۔

اج 9۔ اپریل اے۔ منی وچ آخری دن اے۔ نماز فجر توں بعد باہر نکلے تے عجیب منظر دیکھیا۔ معلماں دے کارکن اعلان کر رہے سن کہ ”رمی“ نماز فجر توں فوراً بعد ہوسکدی اے۔ بساں آکھیاں نہیں سامان نال نوو تے رمی کر کے بساں وچ بیٹھو۔ حالانکہ ایہ فلانا اے۔ اہل سنت علماء دے نزدیک 11، 12 ذوالحجہ دی رمی زوال توں پہلے کیتی جائے تے نہیں ہندی۔ زوال توں بعد دوبارہ کرنی پندی اے یا دم (اک بکرے دی قربانی) دینا پندا اے۔ معلماں نوں اپنی چھیتی ہندی اے اوہ سویرے ای بساں منگوا کے لا دیندے نہیں تے حاجی صاحبان وی سویرے جمرات وی رمی کرنا شروع ہو جاندے نہیں لوک دھڑ دھڑ رمی کرن جا رہے سن۔

میں ناشتے دی تلاش وچ نکلیا پر کچھ حاصل نہ کر سکیا۔ اک کویتی ہوٹل توں پا پڑی روٹی تے آلودے کلتے ملے۔ اوہ اسی لیا کے کویتی ناشتہ کیتا تے اللہ وا شکر ادا کیتا۔ پاراں وچ دے قریب سلیم صاحب کہن لگے مینوں پتا اے تیس رش وچ نہیں وڑوے۔ میرے نال چلو میں تمہانوں چاول لے دینا واں۔ میں اوہدے نال ہوٹل تے گیا۔ میں پچھے کھڑا رہیا اوہ جا کے چاولاں دی اک پلیٹ لے آیا۔ ایہ چاول انج ای ملے سن جیویں ساڈے اتھے سینما دے ٹکٹ ملدے نہیں۔

نماز ظہر توں بعد اسیں جمرات دی رمی واسطے نکلے۔ اک بندے نے کہہ دتا کہ رش گھٹ گیا اے۔ اسیں واسطے عورتاں وی نال ای تیار ہو کھیاں پر جدوں اسیں پل تے اپڑے تے اگے موت رقص کر رہی سی۔ قیامت واساں سی۔ اسیں وچکار پھس گئے نہ اگے جان جو گے ساں نہ پچھے آن جو گے۔ بندے مر رہے سن۔ اسیں عورتاں نوں گھیرنے وچ لے کے تے پل دی اک سائیڈ تے کھلو گئے۔ بیگم صاحبہ وی بہت گھبرائی ہوئی سی پر ہاجی منزہ (ظاہر وی بیگم) دی حالت بڑی عجیب سی۔ اوہدیاں اکھاں وچ ہجوسن تے دعا کر رہی سی ”یا اللہ غیب وچوں مدد

بیچ۔ اسیں کچھ نہیں کرن جوئے“ میوں کہن لگی بھائی جان ”میوں نے بچے بہت یاد آ رہے نیں۔
 خورے آخری وقت آ گیا اے“

بیچ اللہ میاں نے غیب چوں مدد کیتی۔ فوج آ گئی تے اوہناں رش تے قابو پالیا۔
 اوہناں پل دے شروع وچ ای ڈکالا دتا کہ پہلے جان والے رمی کر لین تے فیرو دوسرا گروہ گھلاں
 گے۔ انج موت وار قس رک گیا۔ اسیں اوس گروہ دے نال جمرات ول اگے ودھے پہلے چھوٹے
 شیطان دی رمی کیتی۔ پچھے رکاوٹ پیدا کر لین دے باوجود بڑا رش سی۔ تاں بھر یادے حبشی بڑے
 جوان ہندے نیں تے اوہ انج وی لوکاں نوں دھکے مار دے ٹرے جانے نیں۔ چھوٹی مخلوق
 یعنی اٹھ و عیشادے باشندے زیادہ شکار ہندے نیں۔ ساڈے پاکستانی بڑھے بندے وی ایس
 رش دا شکار ہو جانے نیں۔ جیہڑا بندہ اک واری ڈگ پوے اٹھ نہیں سکدا۔ لوک شیطان تے
 غصہ کڈھ دے نیں چھوٹے چھوٹے کنکر مار کے سنت ادا کرنی پیندی اے پر اتھے لوک جتیاں
 مار رہے ہندے نیں۔ بعض لوک وڈے وڈے روڑے کڈھ مار دے نیں۔ اسیں پہلے شیطان
 توں فارغ ہو کے درمیانے شیطان کول جچے۔ تھوڑا بھیا ولا کے تے اتلے پاسے جا کے رمی کیتی
 اتلی طرف جا کے کنگریاں مارن وچ آسانی رہندی اے۔ کیونکہ جس پاسوں لوک آ رہے
 ہندے نیں زیادہ تر بندے اودھرائی رک جانے نیں۔ دو بے شیطان توں فارغ ہو کے اسیں
 وڈے شیطان کول اپڑے۔ اک نو جوان عورت کنگریاں مار ہی سی بے بچھوں دھکا لگاتے اوہ
 اوس حلقے دے اندر جا ڈگی۔ جمعیتی نال دو بندیاں نے اوہدیاں لتاں پھڑکے پچھانہ نوں دھروہ
 لیا تے انج اوہ بیچ گئی بے رڑھ جانے تے اوس سدھی سر دے بھار تھلے جا ڈگنا سی۔

اسیں وڈے شیطان توں فارغ ہوئے ای ساں بے بچھوں دو جا ریلا آ گیا۔ اسیں
 جمعیتی نال تھلے سڑک تے آگے تے کھپ ول واپسی کردتی۔

واپس آ کے سامان سامہیا تے مکہ شریف آگے۔ ایہ تے بتا سی کہ بہت بندے مرے
 نیں پر تعداد کوئی اندازہ نہیں سی۔ خورشید صاحب نے سب توں پہلاں پاکستان فون کھاتے

پتا چلایا کہ اوتھے گھر دے بہت گھبرائے ہوئے سن۔ کیونکہ جو سانحہ منی وچ ہو یا سی اوہدی خبر رات
 ٹی وی تے نشر ہو گئی سی تے ڈیڑھ سو پاکستانی ہلاک ہون دی خبر پاکستان دے ہر گھر وچ پہنچ
 چکی سی۔ ایہ گل اوہناں واپس آ کے دی تے اسیں وی پریشان ہو گئے۔

9۔ اپریل نوں فجرے اٹھدیاں ای 4 بجے میں گھر فون کچھا۔ بے بی نے فون چکھا
 تے اونہنے دسیا کہ بچے حالے تے پئے نیں۔ اسیں رات دے بڑے پریشان ساں۔ سنیا اے
 بہت بندے مرے نیں۔ میں اوہنوں کہیا کہ اللہ و شکر اے اسیں خیریت نال آں ساریاں نوں
 دس دیویں۔ کوئی فکر والی گل نہیں حج دے سارے ارکان پورے ہو گئے نیں۔ ایس توں بعد نماز
 فجر ادا کیتی تے گھر آ کے سوں رہے تا کہ پچھلے دنوں دی تھکاوٹ دور ہو سکے۔

اج اپریل دی دس تاریخ تے جمعہ المبارک وادن اے۔ اسیں تے اے تھکاوٹ ای دور کر رہے ساں۔ نماز فجر ادا کر کے تے گھر آ کے سوں گئے۔ اٹھے تے ٹافٹ نہا کے کپڑے تبدیل کیے تے حرم پاک ول چل پئے۔ حالے یاراں و بے سن پرکتے جگہ نہیں سی مل رہی۔ اک تے حج دی وجہ توں رش بہت سی دو جا جمعہ والے دن دو بے شہراں توں وی بہت لوک جمعہ پڑھن آؤندے نیں۔ سانوں حرم پاک دے باہر جگہ ملی تے جا نماز و چھا کے بہہ گئے تے اذان دا انتظار کرن لگ پئے۔ کڑا کے وی دھپ سی۔ پین نوں پانی وی نہیں سی۔ کیونکہ پانی والی بوتل خالی ہو چکی سی۔ کوئی بندہ وی اپنی تھاں توں نہیں سی اٹھدا۔ جیہڑا اٹھ جائدا اوہنوں مڑ کے تھاں نہیں سی لہدی۔ لوک دور تک بازاراں وچ بیٹھے ہوئے سن۔ خدا خدا کر کے اذان ہوئی۔ مولوی صاحب نے خطبہ دینا شروع کیا۔ اج مولوی صاحب دا بیان کجھ زیادہ ای لہاں ہو گیا سی کیوں جو حج توں بعد ایہ پہلا جمعہ سی۔ شام توں لوکاں مدینہ پاک جانا شروع کر دینا سی۔ مولوی صاحب نے مدینہ پاک بارے دنا شروع کر دتا ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ اسیں (میں تے میری بیگم) عربی نہیں سمجھدے پر فیرونی خطیب دا انداز بیان ایناں پر سروری کہ اسیں ہمہ تن گوش ہو کے سن رہے ساں تے سرور آ رہیا سی۔ ایہدیاں دو وجہ ہو سکدیاں نیں۔ اک تے شاید خطبہ وی تلاوت سمجھ کے سنیا جا رہیا سی دو بے اوتھے بندے دا ڈاکٹر کٹ رابطہ اللہ نال ہندا اے جے کدے حرم دے سامنے آ جاؤ تے ایہ رابطہ ہو رو دھ جائدا اے۔

ایہ دھے پٹھن دا اثر سی شاید کہ میری طبیعت خراب ہو گئی۔ سر بو جھل بو جھل سی۔ شام تک تیز بخار ہو گیا۔

اگلے دن ۱۱ اپریل نوں سعودی ڈسپنسری توں دو الیامدی۔ شام تک بخار اتر گیا پر کمزوری باقی سی۔ اسیں شام وی نماز حرم پاک ول پڑھن گئے تے میں بیگم نوں کہیا توں طواف کر کے تے عشاء پڑھ کے اتھے آ جاویں۔ میری طبیعت حالے نہیں من رہی۔ بندہ اپنے طور تے سوچدا

اے پر قدرت تے اپنی رحمت برسان دے بہانے لہر رہی ہندی اے۔ میں نماز پڑھ کے فارغ ہو یا تے بے خیالی وچ ای ای اک ریلے دی زد وچ آ گیا۔ ایسا دھکا لگا کہ میں چلدا چلدا اوس پٹی تے پہنچ گیا جتھوں طواف شروع کرنا ہندا اے۔ میں سوچیا ایہ قدرت نوں منظور اے۔ بس طواف دی نیت کیتی تے رش دا اک حصہ بن گیا۔ دو بے چکر تک کمزوری داناں نشان وی نہیں سی تے میں اپنے آپ نوں بالکل تندرست تے توانا محسوس کر رہیا ساں۔ طواف کر کے فارغ ہو یا تے عشاء دا وقت ہو چکا سی۔ عشاء پڑھ کے بیگم نوں نال لیا تے گھر نوں ٹر پئے۔ رستے وچ میں بیگم نوں پچھیا سنا طواف کیتا ای؟ اوہ کہن لگی نہیں میں نماز پڑھ کے تے تلاوت کر دی رہی آں۔ میں اوہنوں دسیا کہ میں مغرب پڑھ کے کلا کلا طواف کر آیاں۔

اسیں عموماً عشاء توں بعد کھانا وغیرہ کھا کے اک تھاں اکٹھے ہو جاندے ساں۔ اتلے کمرے والے ساتھی (محمد سلیم تے اوہدی بیگم حاجراں بی بی محمد ذوالفقار تے اوہدی بیگم تسلیم اختر، مائی بشر اں بی بی مائی حاجراں بی بی) وی تھلے آ جاندے واہ واہ محفل ہندی۔ اج ہاراں اپریل نوں عشاء توں بعد اکٹھے ہوئے تے مینوں پچھن گئے ”باباجی تھاڈا کیہ حال اے“ میں کہیا ”میں بالکل تندرست آں“ بس فیر کل دا پروگرام بن لگ پیا۔ ساریاں متعلقہ فیصلہ کیتا کہ کل عمرہ کیتا جاوے۔

اسیں پروگرام دے تحت اج 13 اپریل نوں نماز فجر توں فارغ ہو کے عمرہ لئی بس ول ٹر پئے۔ باباجی حاجراں نے اک دن کہیا سی کہ میں لگی جھی ہندی ساں جدوں لاہور وچ ڈبل ڈیکر (دو چھتی بس) چل دی ہندی سی۔ میری بڑی خواہش سی کہ میں ایہدی اتلی چھت تے بیٹھاں پر نہ بیٹھ سکے فیر اوہ بس بند ہو گئی ہن اتھے آ کے دیکھی اے۔ میں گھروں نکلیا تے کہیا ”لے باباجی، اج فیر تیری خواہش پوری کر دینی اے۔ اسیں ڈبل ڈیکر وی اتلی چھت تے ای بیٹھاں گے۔ اڈے وچ آ کے اسیں ڈبل ڈیکر وی اتلی چھت تے بہہ گئے تے مسجد عائشہ جا

اترے۔ ایہ اوہ تھاں اے جتوں حضور ختم الرسل مولائے کل شہنشاہ مدینہ ﷺ نے حضرت عائشہ صدیقہؓ نوں حکم فرمایا سی کہ جا کے احرام بندھ کے آ جائے عمرہ کر۔ پس ایہ تھاں آون والے مسلماناں لئی میقات ٹھہری۔ ایس تھاں تے اک بڑی خوبصورت مسجد اے جنہوں مسجد عائشہ آکھدے نیں۔ اج سارے مسلمان بکے پہنچ کے دوبارہ عمرہ کرن لئی مسجد عائشہ توں احرام بندھدے نیں۔ مسجد دے قریب ای عورتاں تے مرداں لئی الگ الگ غسل خانے بیت الخلاء تے وضو خانے بنے ہوئے نیں۔ ایس نہا کے تے احرام بدھا۔ عمرے دی نیت کیتی نو اقل ادا کیجے۔ میں حسب عادت دو نفل حضرت عائشہ صدیقہؓ نوں پیش کیجے (میری عادت اے جس تھاں وی جاواں دو نفل اوس ہستی نوں ضرور نذرانہ پیش کرناں جیہدی یاد دہی اوہ یادگار مسجد بنی اے) نو اقل توں فارغ ہو کے اوتھے ای چائے وغیرہ پیتی تے فیر ڈبل ڈیکر دی اتلی چھت تے بہہ کے واپس آگئے۔ حرم پاک آئے عمرہ کجیا ٹنڈ کروا کے تے احرام کھول دتا۔ ایہ پہلا عمرہ سی جیہدا مسجد عائشہ توں کجیا گیا۔ ایس توں پہلے اک عمرہ آؤندیاں ای کجیا سی جیہدا احرام لاہور ائیر پورٹ توں بندھ کے آئے ساں تے اک عمرہ مدینہ پاک توں واپسی تے کجیا سی جیہدا احرام میقات مدینہ توں بندھیا سی۔

اج اللہ تعالیٰ دی رحمت اپنے پورے جوش و جہش سی۔ شام دی نماز پڑھن لگے ساں جے بدل کجیا تے چکنا شروع ہو گئے انج لگدا سی ہنے بارش شروع ہوئی کہ ہوئی۔ میرے اندروں دعا نکلی ”یا اللہ نماز پڑھ لین دے فیر اسیں اندر جاسکاں گے مڑ بارش برساوین“ ایہ تے اوہ تھاں اے جتے اودھروں دعا بلھاں چوں نکلدی اے تے اودھر قبول ہو جاندی اے۔ اسیں نماز پڑھ کے فارغ ہوئے میں بیگم دا ہتھ پھڑیا تے اندر ول ودھنا شروع کردتا۔ لوک باہر نکل رہے سن ایس لئی ساڈی اندر جان دی رفتار بونی ست سی۔ بدل انج ای گج رہے سن۔ بجلی چمک رہی سی۔ اسیں ہولی ہولی اندر ول ودھدے گئے تے حطیم نال جا گئے۔ ہور لوک وی حطیم نال لگ کے کھڑے سن۔ ساڈا اوتھے پہنچا سی جے بوند ابا ندی شروع ہو گئی۔ میں بیگم نوں دھکیاں توں

بچان واسطے اپنے اگلے پاسے کر کے تے حصار وچ لے لیا۔ ہلکی ہلکی بارش ہو رہی سی۔ میزاب
رحمت چوں اک پتلی جیہی دھار وگنا شروع ہو گئی۔ کبھے دے راکھے کسے نوں حلیم وچ داخل
ہون وی اجازت نہیں سن دے رہے۔ لوک بڑے پر جوش سن۔ لوک جہاں حلیم وچ داخل
ہون لئی بے قرار سن اوہ اوہی ای سختی کر رہے سن۔ انت اک راکھے نے اعلان کیتا کہ اگے
موت اے بے اسیں حلیم دا دروازہ کھول دتاتے اتھے وی منی والا حال ہووے گا۔ اوہدی گل
سچ ای لگدی سی۔ ہر بندہ میزاب رحمت تھلے پھین لئی بے قراری۔

میں دیکھیا اک نوجوان عورت بہت رو رہی اے تے دھکے کھا رہی اے۔ اوہ کلی سی تے
اوہوں حلیم نال کتے تھاں نہیں مل رہی سی۔ پتا نہیں اوہ کس ملک دی سی اوہدی زبان وی سمجھ
وچ نہیں آرہی سی۔ میری نظریں تے میں اوہوں ہانہوں پھڑکے اپنے کول کھچ لیا تے بیگم نال
کھڑا کر کے حصار وچ لے لیا تے کہیا لے بھین ہن راج کے رو لے ”اوہ واقعی ڈھائیں مار مار
کے گڑ گڑا کے رب اگے رو رہی سی تے دعاواں کر رہی سی۔ اوس شام تے عجیب پر سرور تے
پرسوز سماں سی تے رحمت باری گنہگاروں دے گناہواں توں طل دھورہی سی حتیٰ کہ نماز عشاء وی
اذان دا وقت ہو گیا۔ عشاء وی اذان شروع ہوئی تے نال ای بارش رک گئی۔ اسیں حلیم توں
پچھے ہٹے تے گن وچ جا نماز پچھاوتی۔ عشاء وی نماز توں فارغ ہو کے گھر آ گئے۔

گھر آ کے حسب معمول کھانے توں بعد اک تھاں اکٹھے ہو گئے۔ میں ساتھیاں توں پچھیا ”
سناؤ بارش کتھے برسائی اے؟“ ہاجی منزہ کہن لگی ”اسیں تے سارے ای درمیانی چھت تے
ساں تے اوتھے ای بارش ہون دا منظر دیکھدے رہے آں“ میں کہیا ”لیہدا مطلب اے
تسیں بارش وچ بھجے نہیں“ اوس ”نہیں“ وچ جواب دتا۔ مائی رشیداں کہن لگی میں گن وچ
ساں جدوں بارش شروع ہوئی تے میں دوڑ کے برآمدے وچ چلی گئی ساں تا کہ بھج نہ
جاواں۔ ایہ تے اپنے اپنے مقدر وی گل اے کجھ اندروں دوڑ کے بھجن لئی باہر آئے تے کجھ
باہروں بارش توں بچن لئی اندر چلے گئے۔ کل دا پروگرام ہن لگ پیا۔ میں جبل نور تے جان لئی

بے قرار ساں پر دو بے ساتھی پروگرام نہ بنا سکے۔ میں نے بیگم نے پروگرام بنا لیا۔ نماز فجر توں بعد نہادھو کے سفید لباس پہنیا۔ آخر محبوب خداوی عبادت گاہ ویکھن واشوق سی۔ اک بومل آب زم زم مال بھری۔ ٹیکسی سفید تے آئے۔ ٹیکسی کرائی تے جبل نور ا پڑ گئے۔

پہلے باقاعدہ سڑک بنی ہوئی اے پر چڑھائی بدستور اے۔ کچھ گڈیاں والے جتھوں تک جا سکدے سن چلے گئے سن۔ ساڈے کولوں اک کار لٹھی جیہدے وچ اک خاندان سواری۔ چڑھائی چڑھدیاں اوہدی بس ہو گئی۔ اوہنے ساریاں نوں تھلے اتاریا تے خالی گڈی نوں زور لوا کے ا پ چلا گیا۔ پارک کرن لکھیاں فیر تک ہو رہیا سی۔ مینوں اپنی موٹر سائیکل یاد آ گئی۔ میں چڑھائی چڑھن لکھیاں کھیلی سواری عموماً اتار دیناں۔ بعض دفعہ آپ وی اتر کے زور لگوائی وا اے۔ میں ہس کے کہیا ”پتاسی ایہو جیہی اے تے لہوں تھلے ای پارک کر دیندے“۔

جبل نور تے چڑھائی وا اک منظر

اگے گئے تے بڑا عجیب منظر سی۔ لوک پہاڑ تے چڑھ رہے سن تے دور چوٹی تک نظر ماریاں
 انج لگدا سی جیویں پہاڑنوں بندے ای بندے جتھڑے ہون۔ اسی وی الصلوٰۃ والسلام علیک
 یا رسول اللہ وسلم علیک یا حبیب اللہ دے نعرے ماروے پتھراں لوں جتھڑ گئے۔ جتھے تھک
 جاندے بہہ جاندے۔ دو گھٹ پائی پیندے تے تازہ دم ہو کے فیر چل پیندے۔ لوک مختلف
 نعرے ماروے چڑھائی چڑھ رہے سن۔ کدھرے اللہ اکبر و نعرہ وجداتے کدھرے الصلوٰۃ
 والسلام علیک یا رسول اللہ وی آواز آؤندی۔ کسے پاسیوں ”صلوٰۃ ہو“ وی آواز آؤندی تے
 جواب وچ لوک درود پاک پڑھدے۔ کوئی آکھدا ”حاجیو سلام پڑھدے چلے چلو۔ قاصد
 آسان ہو جائے گا۔“ انج ای جذبیاں نال چڑھائی چڑھی جارہی سی تے سفر دا پتا وی نہیں سی
 چل رہیا۔ توڑ چوٹی تے جا کے کجھ لوک نفل پڑھ رہے سن۔ انج لگا جیویں منزل آگئی اے۔ پر
 نہیں ایہ تے اک پڑاؤ سی۔ اگے اترائی شروع ہوگئی۔ فیر اک پتلی جیہی دراڑ آئی جنہوں ویکھ
 کے لگدا سی کہ ایہتھوں بندہ لنگھ نہیں سکدا۔ دراڑ تک جاندیاں خاصا رش ہو گیا تے قافلہ رک جہیا
 گیا سی۔ قطار بنا کے دراڑ چوں گذر رہے سن۔ اوس پتلی دراڑ توں بندے وانگھنا بظاہر اوکھا

گدا اے پر اوتھوں تے موٹے توں موٹا بندہ وی گذر رہیا سی تے پتکے توں پتلا وی پاسے
 پرنے ہو کے لنگھدا سی۔ بیگم نے اک واری میرے ول دیکھیا تے میں کہیا چلی چل میں لنگھ
 آواں گا۔ قارو دے کول بڑا رش سی۔ ایرانی قافلہ بیٹھا ویڈیو بنوار رہیا سی اوہناں وی وجہ توں
 بہت رش ہو گیا۔ اوہ ہٹے تے لوک اکو واری قارول ودھے جیہڑا اندر چلا جاوے اوہ باہر نہ آ
 سکے۔ باہر والے اندر نہ جاسکن۔ عجیب افراتفری مچ گئی بوہے اگے جا کے واپسی کرنی پئی پر
 واپسی وی کتھے ہو سکدی سی۔

ساڈے پنجابی منڈیاں وی ایہ عجیب عادت دیکھی اے جتھے مشکل ویلا آؤندا اے فوراً ہراک
 دی مدد توں تیار ہو جاندا ہے نہیں۔ ایہ افراتفری دیکھ کے کپن چاڑ منڈے قارو دے اتے چڑھ کے
 بیٹھ گئے تے ہر عورت مرد جوان تے بڑھے نوں بانہوں پھڑ کے اتانہ کھج لہندے تے اوہ
 دوسری طرفوں ہوندے ہوئے واپسی وی راہ لہندے۔ میں وی بیگم نوں کہیا اوپر چل۔ اوہ کہن
 لگی میرا نہ تے کتے جتھے پے رہیا اے تے نہ ہر تک رہیا اے۔ اک منڈے نے اتوں تولیہ لکا
 دتا اوہ کہن لگا "بھین توں تولیہ ای پھڑے" اسیں آپے ای کھج لوں گے۔ ایس طرح اوہ اُپر
 پہنچی مگر میں وی اُپر آ گیا۔ قار اُپر اک پتھر تے کھلو کے لٹل ادا کیجے تے واپسی شروع کر
 دی۔ چڑھائی چڑھایاں جیہڑا سفر جنڈیاں نال نیڑ گیا سی۔ واپسی تے سمجھ آ گئی کہ واقعی اسیں
 بہت اونچائی تے گئے ہوئے ساں۔ شاید ایہ مکہ وی سب توں اچھا چوٹی اے۔ پانی وی ختم ہو
 چکا سی۔ تھلے اک ہوٹل والے نے قالین دھپائے ہوئے سن۔ کچھے چل رہے سن۔ اسٹیم
 آکے حاجی جھٹ ساہ لہندے تے مشروبات پیندے۔ اسیں وی اسٹیم آکے ٹھنڈا پیتا تے کجھ
 سکون ہویا۔ پہاڑ دے اُپر تے پانی ڈگنی قیمت تے وک رہیا سی تے پیاس دے مارے لوک
 لے وی رہے سن۔ اک ہوہر عجیب چیز دیکھی کہ جتھے بندے بڑی مشکل نال چڑھ رہے سن اوہں
 پہاڑ تے اک بندہ اوٹھ لے گیا سی۔ اوٹھ دے نال کھلار کے دس دس ریاں وچ تصویر بنا رہیا
 سی۔ پتا نہیں اوہ ایس صحرائی جانوروں پہاڑ نے کیوں لے گیا۔ کجھ بندے حیرانگی نال اک

دو بچے نول پچھ رہے سن ایہ اوٹھ اتھے کیوں آیا ہووے گا؟۔ میں کہیا ”میںوں پتا اے کیوں آیا اے“۔ اک بند اکھن لگا ”وس کیوں آیا اے“۔ میں کہیا ”جدوں ایہ پیدا ہو یا سی اوووں بچہ سی جنہوں ”ٹوڈا“ آ کھدے نیں۔ مالک لہوں چک کے پر لے آیا تے فیر اتھے ای ایہ اوٹھ بن گیا“۔ ظہر وی نماز حرم پاک وچ آ کے پڑھی۔

اج ۱۶۔ اپریل اے۔ رات پروگرام بنیا کہ حرم پاک بزارش ہندا اے کیوں نہ تن و بچے کعبہ شریف پہنچیا جائے۔ ہو سکدا اے رش گھٹ ہووے۔ تن و بچے اٹھ کے سڑک تے آئے تے لوک دھڑا دھڑا حرم پاک ول ودھر رہے سن۔ حرم پاک اپڑے تے طواف کرن والیاں دا بہت رش سی۔ اسیں وی اوس رش وچ شامل ہو گئے۔ صبح دی اذان توں پہلے پہلے طواف توں فارغ ہو گئے۔ نماز فجر ادا کر کے گھر آ گئے۔ اسیں مختلف وقتاں وچ حرم پاک آ کے دیکھیا اے پر طواف کرن والیاں وار ش کدے وی نہیں گھنیا۔ اسیں سوچدے ساں حج توں بعد دھڑا دھڑا قافلے چلے جان گے تے رش بہت گھٹ رہ جاوے گا۔ قافلے تے واقعی دھڑا دھڑا چلے گئے نیں۔ مقامی لوک وی رخصت ہو گئے نیں۔ باہروں آون والے حاجی وی کجھ اپنے اپنے مکاں لوں چلے گئے نیں تے کجھ مدینہ پاک ول۔ روزای دھڑا دھڑا قافلے جا رہے نیں پر رش او سے طرح ای نظر آؤندا اے۔ کجھ دے دوالے اٹھے پھر طواف کرن والیاں وار ش رہندا اے۔ ہاں اک ہور مخلوق وی ہمیشہ طواف کردی نظر آئی اے۔ کدے تعداد وچ گھٹ تے کدے زیادہ۔ مگر دن رات طواف کردی وی ضرور اے تے اوہ مخلوق اے کجھ وی رکھوالی کرن والی۔ جمیدے ہارے قرآن پاک وچ وارسل علیہم طائراً اباہیل آیا اے۔ یعنی اباہیلاں ہمیشہ طواف کردیاں وسیاں نیں۔ کجھ جانور اتھے نظر نہیں آئے۔ نہ مکہ وچ تے نہ مدینہ منورہ وچ مثلاً کتا، کتا، کھی تے کیڑی وی بہت گھٹ نظر آئی اے۔ البتہ بلیاں وی بہتات اے۔ ایتھوں وی بلیاں وی بڑی تیز وار تے سمجھ والی لگی اے۔ بلاؤ تے کول آ جاندی اے۔ تسیں اوہنوں پیار کر و کڈتے پھیرو۔ اوہ بیٹھی رہوے گی۔ تھوڑی دیر بعد آپے اٹھ کے

مہلی جائے گی۔ ٹکڑی ٹاپ ٹڈی بہت نظر آئی اے۔ جیہڑی رات نوں چانن تے آؤندی اے
 پر گھراں وچ گھٹ ای آؤندی اے۔ حرم پاک وچ بہت زیادہ ہوندی اے۔ مدینہ پاک نوں
 جائیدیاں راہ وچ جیہڑیاں مسجدیں آئیاں نیں اوتھے وی ایس ٹڈی وی بہتات ای وی۔ البتہ
 ہوٹل دے کھان پین والے ہال وچ نہیں سی۔ ہو سکدا اے اوتھے لوک گھراں وچ کے
 دوائی دا استعمال کروے ہون جیہڑی وجہ توں ایہ ٹڈی گھراں وچ نہیں ہوندی۔

اج اپریل وی 17 تاریخ تے جمعہ المبارک دا دن اے۔ رات ای اسوں پروگرام بنایا سی کہ
 صبح جیل ٹور جانا اے۔ اسیں سارا گروپ تیار ہو کے گھروں نکلے ساں۔ صبح دی نماز پڑھ کے
 حرم پاک دے باہر متھی ہوئی تھاں تے کھٹے ہو گئے۔ اسیں کل باروں افراد ساں صرف مائی دلبر
 جان ساڈے نال نہیں سی۔ ایہ مائی خورشید صاحب وی والدہ اے تے اک لت توں معذور
 اے۔ اسوں اک ویگن کرائے تے لئی تے جیل ٹور پہنچ گئے۔ عام مشہوری کہ جیل ٹور دے
 اتے جان وی اجازت نہیں پر جدوں اسیں اتھے آئے تے لوک اتے جا رہے سن۔ اسیں وی
 اتے جان واسطے تیار ہو گئے۔ پر بوہتے ساتھی ہمت ہار گئے۔ صرف میں بیگم صاحبہ طاہر
 صاحب تے خورشید صاحب جان واسطے تیار ہوئے۔ میری بیگم ایس معاٹے وچ بڑی باہمت
 عورت اے اوہ ایہو جیہے موقعیاں تے نہ صرف اگے اگے رہندی اے سگوں مینوں وی ہانہوں
 پھڑکے کھی لجاندی اے۔ میری اک لت ایکسڈنٹ ہون وی وجہ توں کمزور اے تے اوہنوں
 ایس گل دا احساس اے۔ پہاڑ چڑھدیاں خاص کر اوہ مینوں اگے اگے ہوندی اے تے
 مینوں وی کھی لجاندی اے جتھے تھک جائے بہہ کے سہا لے لینے آں تے پانی پی لینے آں۔
 اسیں انج ای قدم قدم چڑھدے گئے۔ جدوں اسیں جیل نور تے گئے ساں تے میرا خیال سی
 کہ ایہ پہاڑ کے واسطے توں اچا پہاڑ اے پر جدوں جیل نور تے آئے تے ایہ خیال بدلنا
 پیا۔ جیل ٹور وی چڑھائی ساڈے تن میل دے قریب اے۔ اسیں میدانی علاقیاں دے لوک
 پہاڑاں وی اونچائی دا اندازہ کیوں کر سکے ہاں بس جیہڑے پہاڑ تے چڑھدیاں بوہتے گئے

اوہ بوہتا اچا ہے۔ پر جبل ٹور سچ سچ بہت اچا پہاڑا ہے۔ پر لوک دیوانیاں ہاں ایہدے اتے ساہ
 درولدے چڑھے جا رہے سن۔ ہر بندہ دو بے نون حوصلہ دے رہیا سی تے اتوں واپس آون
 واسے کہہ رہے سن بس تھوڑی دورا ہے۔ اپڑا ای گئے او۔ ایہ لفظ اوہناں لوکاں نون کہے جا رہے
 سن۔ جیہڑے حالے ادھ وچ وی نہیں سن اپڑے۔ اسیں وی تھلیوں لے کے اُپر تک ایہ ای سن
 دے گئے ”بس تھوڑی ای دورا ہے“۔ نعرہ بکیر اللہ اکبر یا رسول اللہ الصلوٰۃ والسلام علیک یا
 رسول اللہ دیاں آوازاں گونج رہیاں سن۔ انج لگدا کہ اوہ سامنے چوٹی اے پر اوس چوٹی تے
 پہنچدیاں اگے ہور چوٹی نظر آؤندی۔ انج ای گھمدے گھماندے رستیاں تے چلدے بہت
 دور جا کے منزل آئی پر لوکاں دا جذبہ بیکھن والا سی۔ بڑھے بڑھے ٹیپ تے بڑا لوک وی
 چڑھے رہے سن۔ ٹیم ٹیم تے موٹے جسم والے وی لیاں لیاں ساہواں ایہدے اٹھدے
 بہندے چڑھے جا رہے سن۔ میل اک بندے نون دیکھیا اوہدی تھی تہ بری طرح زخمی سی تے
 اوہ موٹے دنے سہارے چل رہیا سی پر قدم قدم اوپر چڑھی جا رہیا سی۔ کوئی غیر مسلم بے
 مسلماناں دے ایس جوش تے جذبے نون دیکھے تے حیران رہ جائے کہ ایہ لوک اتے کیہ لین

جا رہے ہیں۔

اتے جا کے اوہ فار آئی جہدے وچ سرکار دو عالم ﷺ یار غار حضرت ابو بکر صدیقؓ نال تن دن رہے سن۔ ایس غار دے دو بے پاسے اک ہور چھوٹی جیہی غار اے۔ جہدے بارے وچ مشہور اے کہ حضور ﷺ نوں ایس غار وچ بٹھا کے حضرت ابو بکر صدیقؓ غار ثور دی صفائی کرن اندر گئے سن۔ اوس چھوٹی غار دے دو بے پاسے وی رستا اے۔

ذائین پہلے اوس تک غار وچوں گذر رہے سن۔ لوک خود بخود قطار بنا لیندے تے واری واری لکھدے جاندے۔ ایس وی قطار وچ لگ گئے۔ حسب معمول بیگم صاحبہ اگے سن میں پچھے پچھے بیٹھ کے رستے وچ داخل ہوئے اگے کھڑے ہون دی گنجائش نہیں سی۔ اوس توں اگے اک تک سوراخ سی۔ بیگم تے اوتھوں لگھ گئی میں اگے گیا تے میری سمجھ وچ نہ آوے کہ لنگھنا کیویں

جہر اندہ اوہ کھوہ جہدے وچ حضور ﷺ نے اپنا العاب و بہن مبارک پایا

تے کھوہ دا پانی مٹھاتے گھنا ہو گیا۔

وے۔ میں سراگے کیجئے محسوس ہو یا کہ میں پھس جاواں گا۔ میں فیر پچھانہہ پرتیا چکے کھڑے بندے لوں پچھیا کیوں لنگھاں اوہ کہن لگا پراگے کرو جیویں سوویں دااے انج لے پے کے لنگھو۔ میں سراگے کر کے لیٹ گیا تے لیٹے لیٹے اوہ رستہ عبور کیجیا فیر اسیں اوس فاروج آگے جتے سردار انبیاء شہنشاہ دو عالم سرور کونین ماہ مبین ختم الرسل ﷺ یار فار حضرت ابو بکر صدیقؓ تن دن رہے۔ لیہدا مونہہ وی اینان چھوٹا اے کہ بیٹھ کے اندر جانا پیندا اے۔ اسیں احتراماً جتیاں اتار لیاں کیوں جو ایہ اوہ تھاں اے جتے میرے آقا محمد ﷺ وے قدم مبارک لگے سن۔ اندر داخل ہوئے ایہ فار اندروں کچھ کھلا اے۔ کچھ لوک اندر نوافل وی ادا کر رہے سن۔ پر پچھے آون والیاں وارث ویکھ کے اوہناں دا احساس کر دیاں اسیں صرف زیارت تے اکتفا کیجئے نکل باہر آ کے پڑھے۔ فار وے اندر داخل ہو کے دوسرے رستے باہر آئے۔ میں فاروج اوہ سوراخ تلاش کردار بہا جہاں ذوج اوہ سب سی پر مینوں کھڈاں کتے نظر نہ آئیاں۔ البتہ کچھ تریڑاں مہیاں دسیاں۔ وانہسی اتردیاں میرا اک پیر ڈرائیڈا پے گیا جھدی وجہ توں میری کھی لت وج دور شروع ہو گئی۔ اسیں واپس آئے تے ساڈے ساتھیوں چوں ادھے کو جا چکے سن۔ باقی ساتھیوں نوں نال لیا تے گھر آگے۔ کھانے وغیرہ توں فارغ ہو کے نماز جمعہ ادا کیتی۔ اج وی بانوں گن حرم وج تھاں لہسی تے کڑکدی دھپ وج نماز ادا کیتی۔

میں جدوں دوبارہ عمرہ کرن گیا تے میں حاجی مراد نال ایہ گل کیتی کہ فاروج کھڈاں بند کرن دا تے سوچیا وی نہیں جاسکدا پر مینوں اوہ کھڈاں نظر نہیں آئیاں۔ اوہ سب حضرت موسیٰؑ وے دور توں رہ رہیا سی خاصا پوٹا ہووے گا۔ حاجی مراد صاحب نے دسیا کہ ”ہتھے جھڑے سب پائے جاندے نیں اوہ دھاگے وانگوں پتے ہندے نیں البتہ اوہناں وی لہائی دو ڈھائی گز ہندی اے۔“

میرا دل مدینہ پاک جان لئی تڑپ رہیا سی۔ دل کردا کہ اک واری فیر حاضری دے آہاں پر

کوئی چار نہیں چل رہی تھی۔ میں معلم دے دفتر گیا اور ہناں نے کہا میں اپنے خرچ تے اک واری مدینہ پاک حاضری دے آواں؟۔ تیں اجازت دے دیو۔ اوہ کہن لگے ساڈا اک شیڈول ہوندا اے۔ تیں مدینہ پاک چوں ہو آئے اوہن نہیں جاسکدے۔ اپنے خرچ تے وی نہیں جاسکدے البتہ اپنے طور تے جدہ جاسکدے او۔ میں کہیا صبح چلا جاواں گاتے شام واپسی کرلاں گا۔ صرف اپنی دیر لئی اجازت دے دیو۔ پر اوہ نہ منے۔ اوہناں دی مرضی توں بغیر تے کتے نہیں جاسکدے کیوں جو پاسپورٹ معلم کول ہندا اے۔ ہن میرا معمول سی کہ جدوں دل بوہتا او اس ہوندا میں سڑک تے آجاندا۔ اوہناں ٹیکسیاں نوں حسرت نال دیکھدا رہندا جہاں دے ڈرائیور اتھے کھڑے ”مدینہ مدینہ“ دی آواز لارہے ہوندے۔ بساں والے اڈے صبح چلا جاندا تے مدینہ جان والیاں بساں نوں دیکھدا رہندا۔ حرم پاک پٹھیاں اکثر میرے اندرون دعا نکلدی ”سرکار اک واری بلا لو“ پر اسیں تے معلماں دے پابند ساں۔ ہن تے دن اک روٹین صبح گذر رہے سن۔ صبح اٹھنا حرم پاک جانا نماز پڑھنی آکے سوں رہنا ظہر ویلے فیر چلے جانا تے عشاء دی نماز تک حرم پاک وچ رہنا۔ طواف کرنے بس ایہو کجھی۔

اج اپریل دی ویہہ تاریخ اے۔ اسیں رات ای پروگرام بنا لیا سی کہ صبح جبل رحمت تے جاواں گے۔ نماز فجر توں بعد متھی ہوئی تھاں تے کٹھے ہو گئے۔ اج اسیں دس ساتھی ساں تن عورتاں نہیں سن آئیاں۔ اک ویگن کرائے تے لئی اوہدے نال آون جاون دامتھیا تے چل پے۔ جبل رحمت تے ساتھوں پہلے اک قافلہ پہنچ چکیا سی۔ ایہ اوہ چھوٹی جیہی پہاڑی اے جیہدے اتے کھڑے ہو کے حضور ﷺ نے حجۃ الوداع دا خطبہ فرمایا سی۔ ایہدی چڑھائی زیادہ نہیں اے۔ اسیں اتے گئے۔ دعا منگی۔ حضور ﷺ دی خدمت وچ سلام پیش کیتا تے واپسی ہوئی۔

جیویں میں پہلے وی عرض کر چکیاں کہ عرباں نے اپنا ورثہ گوا لیا اے۔ اپنی تاریخ ضائع کردتی

اے۔ آون والی نسل نوں کچھ دین دی بجائے بہت کچھ کھوہ لیا اے۔ لہدی وجہ کچھ وی ہو سکدی اے۔ ویسے ایہ کم حکومت کردی اے۔ جیویں ساڈے کول پاکستان وچ آثار قدیمہ نوں سنبھال لئی باقاعدہ محکمہ اوقاف اے جیہدا کم صرف ورثہ سنبھالنا اے۔ ایس محکمے نے نہ صرف تاریخی عمارتاں تے مسجدیں دی حفاظت کیتی اے سکوں درباراں تے مزاراں نوں وی سنبھالیا ہویا اے۔ نوادرات وی حفاظت وی کیتی ہوئی اے۔ عرباں کول تے کچھ وی نہیں رہیا۔ جے کچھ ہے وی اے تے کسے نوں دن نوں تیار نہیں ہیکے۔ میں اک ٹیکسی ڈرائیور نوں کہیا کہ حدیبیہ تے مقام تے لے چل جتھے صلح حدیبیہ ہوئی سی پر اوہ صاف ای مکر گیا تے ”واللہ عالم معافی“ کہہ کے جان چھڈا گیا۔ میں حضرت ابو بکر صدیق ”دے مکان دئی بھال شروع کیتی۔ کتاباں وچ لکھیا ہویا اے کہ ایہ مکان مسفلہ وچ اے تے ہن اسجھے مسجد بنا دتی گئی اے۔ جیہدے وچ دو پتھر موجود نیں۔ اک پتھر اوہ اے جیہدا حضور ﷺ نے ہاں ہم کلام ہویا سی تے دو جا پتھر اوہ اے جنہوں آپ نے بطور نگیہ استعمال کیتا سی۔ بڑی بھال کیتی پر ایہ مسجد نہ ملی۔ آخر اک بندے نے دسیا کہ حرم پاک دے قریب جیہڑی وڈی بلڈنگ اے جیہدا نال شرکتہ الملکہ اے ایہ بلڈنگ اوس مسجد دی تھاں تے دے تے اوہ مسجد ڈھاہ کے ایہ بلڈنگ تعمیر ہوئی اے۔ ایس بلڈنگ دے اگلے پاسے جیہڑی مسجد اے اوہ نوں مسجد امیر جزہ آکھدے نیں میں اوہناں دو پتھراں ہارے پھپھیا پر کوئی پتا نہ چلیا۔ پتا نہیں اوہ کھسے گئے نیں۔

اک دن خیر میں حضرت خدیجہ الکبریٰ دے گھر دی تلاش شروع کیتی۔ کچھ کتاباں توں مدد لئی کچھ لوکاں کولوں پھپھیا انت میں اوس تھاں تے پہنچ گیا جتھے حضور ﷺ ہجرت تک رہے نیں۔ محلہ قھیہیاں ول جتھے سنیا ریاں دیاں دکاناں نیں ایسوں اک گلی کچھ پاسے کھدی اے۔ ایس گلی وچ اوہ مکان دسیا جاندا اے۔ پر خصوصی طور تے اوہدی نشان دہی نہ ہو سکی۔ اسجھے کچھ پرانے مکاناں دے آثار نظر آئے جیہدے اجکل نویں منصوبیاں دی نذر ہو رہے سن شاید ایہناں وچوں ای کوئی ہووے۔

جبل ابوقبیس وی حرم دے نال ای اے۔ روایت اے کہ ایہ سب توں پہلا پہاڑ اے جیہڑا زمین تے ظاہر ہو یا۔ ایس پہاڑ اتے وی اک مسجد دی دس پائی جاندی اے۔ جنہوں مسجد بلال یا مسجد بلال آکھدے سن۔ ایہدے بارے دور روایتاں مشہور نیں۔ اک تے ایہ کہ ایس تھاں تے حضور ﷺ نے کھڑے ہو کے جن نوں دو کھڑے فرمایا سی۔ ایس معجزے وی نسبت نال ایس مسجد داتاں مسجد بلال رکھیا گیا۔ دو جا ایس تھاں تے کھڑے ہو کے جن دیکھیا جاند اسی۔ تیسری روایت ایہ وی اے کہ فتح مکہ دے ویلے جبل ابوقبیس تے ایس تھاں تے کھڑے ہو کے حضرت بلال نے اذان آکھی سی۔ اوس تھاں یادگار دے طور تے مسجد بنا دتی گئی ایس لئی ایس نوں مسجد بلال آکھیا جاند اسی پر ایہ روایت ایس لئی معتبر نہیں لگدی کہ حضرت بلال داکعبہ شریف وی پھت تے چڑھ کے اذان دین دیاں روایتاں وی ملدیاں نیں۔ ایہ مسجد گرا کے تے شاہی محلات تعمیر کردتے گئے نیں تے پہاڑ تے جانا ممنوع اے۔ ایس تے اج تک ایہ ای سن دے آئے ساں کہ مسجد والی تھاں تے مسجد ای بنائی جاسکدی اے پر اتھے آکے دیکھیا اے کہ مسجد گرا کے بلڈنگاں تے محل تعمیر ہوئے نیں۔

مجلس اہل سنت میں

اج اپریل دی 25 تاریخ اے۔ رات پر وگرام بنیا کہ سویرے عمرہ کبیر (وڈا عمرہ) کیجا جاوے۔ صبح دی نماز توں فارغ ہو کے متھی ہوئی تھاں تے اکٹھے ہو گئے۔ اک ویگن کرائے تے حاصل کیتی تے مسجد حرا نہ ول روانہ ہو گئے۔ ایہ مسجد اوس تھاں تے اے جتھے اک کنواں ہندا سی۔ اوس کنوئیں دا پانی کھار تے تھوڑا سی۔ آپ نے اپنا لعاب و ہن مبارک کھوہ وچ سٹیا جیہدی برکت نال کھوہ دا پانی مٹھاتے بہتا ہو گیا۔ ایس کھوہ دے آثار ارج وی موجود نیں۔ ایس کھوہ تے ٹیوب ویل لگا دتا گیا اے تے دروازے نوں تالا لگا ہو یا سی۔ مسجد دیاں وضو کرن والیاں ٹوٹیاں وچ پانی مٹھاسی۔ مٹھے پانی دے کولروی رکھے ہوئے سن۔ ہو سکدا اے ایہ ایسے کھوہ دا پانی ہووے۔ ایس کھوہ دے کول کھلو کے دعا منگی۔ حضور ﷺ دے حضور سلام پیش کیجا۔ مسجد وچ نوافل ادا کیجے تے حرم پاک واپس آ گئے۔ عمرہ کیجا۔ شام نوں مکتب گئے تے معلم کولوں واپسی دا نامہ تے بس نمبر لیا۔

اج اپریل دی 26 تاریخ اے۔ عورتاں آکھ دیاں نیں کہ واپسی قریب آ گئی پر ایس حجر اسودا بوسہ نہیں لے سکیاں ریش دی وجہ توں قریب وی نہیں جاسکیاں۔ اج سانوں نال لے جا کے تے بوسہ دواد یو۔ ساڈی ایہ خواہش وی پوری کر دیو فیہ خورے آؤنا مقدر وچ ہے یا نہیں۔ ایس اوہناں نوں نال لے کے تے حرم پاک وچ آ گئے تے اک اک عورت نوں حصار وچ لے کے حجر اسود تک لے گئے تے بوسے دوائے۔

منی دے خیمے دا اک منظر

جبل نور تے دوبارہ حاضری

لیہدے وچ کوئی شک نہیں کہ اسیں جبل نور تے اپریک گئے ساں پر میری تسلی نہیں ہوئی سی۔ اک
 کنگلی جی رہ گئی سی اک حسرت دل وچ چل رہی سی۔ ہن رش وی گھٹ گیا سی تے انج وی واپسی
 قریب آ گئی سی۔ رات میں کہا کہ میں تے سویرے جبل نور دوبارہ جانا اے ہے کوئی نال جان والا
 تے تیار ہو جائے۔ انج اسیں چار جتنے جان لئی تیار ہو گئے۔ میں (راقم) میری بیگم طاہر تے خورشید
 27 اپریل نوں نماز فجر توں بعد متھی ہوئی تھاں تے اکٹھے ہوئے۔ اک ٹیکسی لئی تے جبل نور پہنچ
 گئے۔ انج رش گھٹ سی کیوں جو بہت سارے حاجی واپس جا چکے سن تے کجھ مدینہ منورہ چلے گئے
 سن۔ حضور ﷺ دے حضور درود و سلام داند رانہ پیش کر کے تے پہاڑ تے چڑھنا شروع کیا۔ پہاڑ
 تے مختلف تھاواں تے بنیاں مشروبات دیاں دوکاناں بند ہو چکیاں سن۔ صرف درمیان وچ اک
 دوکان اے جسوی کھلی سی۔ تھلے والا ریٹورنٹ وی بند ہو گیا سی جتھے کھلی دفعہ بہہ کے بوتلاں
 پیئدے رہے ساں۔ اسیں قدم قدم پر چڑھدے گئے۔ ساہ لیئدے بہندے اٹھدے انت اپر پہنچ
 گئے۔ فیر اترائی شروع ہوئی تے اگے اوہ پتلی دراڑ آ گئی۔ میں بیگم نوں کہا اتھے جتیاں لاہ کے
 تے رکھ دیئے۔ ایس پتلی چھی دراڑ چوں گزرویاں یعنا حضور ﷺ دے قدم مبارک اتھے لگے
 ہون گئے۔ اسیں جتیاں لاہ کے تے اوٹھے ای رکھ دتیاں دراڑ چوں گزر کے اگے اوہ خاص مقام

اے جتنے سرور کائنات ختم الرسل مولائے کل ﷺ اللہ دے حضور حاضر ہندے سن۔ ایسے مقام
تے نفل ادا کیجئے۔ اتھے بیٹھے تے سامنے اک چھوٹا جھپا سوراخ اے جہدے وچوں سامنے کعبہ
شریف نظر آؤندا اے۔ کعبہ شریف قبلہ تے مدینہ پاک ہندیاں بنیاسی جدوں حضور ﷺ
مسجد قبلین وچ نماز پڑھا رہے سن تے رخ بدلن دا حکم آ گیا۔ پر حضور ﷺ تے شہنشاہ کل نہیں۔
آپ نوں تے ازل توں لے کے ابد تک ہون والی ہر گل دا علم سی۔ آپ ایسی تھاں تے بیٹھے کے
عبادت فرماؤندے سن۔ جتھوں بیت المقدس سامنے سی تے کعبہ وی سامنے سی۔

غار حرا وچ نفل ادا کر کے تے پتلی دراڑ چوں گزر کے ایسے باہر آ بیٹھے تے اوتھے بہ
کے حضور ﷺ دے حضور دروداں دے گجرے تے سلاماں دے پھل پیش کیجئے تے ہنجاواں دا
چڑھاوا چڑھایا۔ ایسے کافی دیر اوتھے بیٹھے رہے۔ سچی گل تے ایہ دے کہ اوتھوں اٹھن نوں دل نہیں
کر داپرواپسی وی تے ضروری سی۔

ہر تھاں تے ہر قسم دے لوک آؤندے نیں۔ کجھ لوک تے عقیدتاں دا چڑھاوا
چڑھاؤن آؤندے نیں تے کجھ خورے دو جیاں دیاں شیواں چکن آؤندے نیں۔ حرم پاک وچ
جتھے لوک حج کرن جاندے نیں۔ جتھے بندے دا ڈائریکٹ اللہ تال رابطہ ہندا اے۔ جتھے کوئی مرد
نہیں کوئی عورت نہیں۔ بس بندہ اے تے رب اے۔ اوتھے وی جیب کترے ہندے نیں۔ کئی
لوکاں نوں میں آکھدیاں سنیاں کہ میری جیب کئی گئی اے۔ اک بندے نے مینوں ایہ وسیا کہ منی
وچ جمرات نوں کنگریاں مار دیاں جتھے موت سامنے بچ رہی سی۔ میری جیب کئی گئی اے۔ جبل نور
تے وئی اک ایہو جھپا واقعہ پیش آیا۔ اک حاجی صاحب جتی اتار کے دراڑ وچ داخل ہوئے۔ اومی
دارز عبور کر کے تے پتا نہیں اوہنوں کہہ خیال آیا اوہنے اوہ شاپر جہدے وچ جتی سی۔ اک پانی وی
بوٹل تے کچھ بسکٹ سن رکھ دتے کہ واپسی تے لے لواں گا۔ آپ اوہ غار حرا وچ نفل ادا کرن چلا
گیا۔ نفل ادا کر کے واپس آیا تے شاپر غائب سی۔ کوئی اللہ دا بندہ اوتھے وی اپنا کم وکھا گیا سی۔

.....☆☆.....

واپسی

اج اپریل دی 29 تاریخ اے رات نوں اسیں واپسی کرنی ایں۔ عشاء توں بعد معلم
 دے ڈیرے پہنچنا ایں جتھے بساں آؤنیاں نیں۔ اج تے رات ای بڑی بے قراری صبح گزری
 اے۔ جیویں کے پیارے دے وچھڑ جان دا غم ہووے۔ ڈیڑھ دو بجے اٹھ کے تے حرم پاک پہنچے
 طواف شروع ہو یا۔ میں تن طواف کیجے تے لتاں جواب دے کہیاں۔ میں کچھ دیر کعبہ شریف دے
 سامنے بہہ کے تے اکھیاں سیکد ارہیا۔ اپنے چرنوں تہجد دا وقت ہو گیا۔ نماز تہجد ادا کیتی۔ ریش دن
 نالوں کافی گھٹ سی۔ ایس لئی حجر اسود دے کول ڈیوٹی تے موجود شرطہ وقفے وقفے نال بندیاں نوں
 پچھے ہٹا کے تے عورتاں نوں بوسہ لین دا موقع فراہم کر داسی۔ انج میری بیگم نے حجر اسود دے فیر
 بوسے لے لئے سن۔ نماز فجر توں بعد مدینہ ہونل توں ناشتا لیا تے گھر آ گئے۔ ناشتا کر کے تھوڑی
 دیر آرام کیتا پر دل نوں چین کتھے سی؟۔ میں فیر اٹھ کے تے سڑک تے آ گیا تے مدینہ پاک دے دن
 والیاں گڈیاں نوں سلام کردارہیا۔ مدینے جان والیاں ہوواں نوں سلام پیش کیتا تے حرم پاک
 پہنچ گیا۔ کچھ وقت کعبے دے سامنے بہہ کے گزاریا تے واپس پرت آیا۔ میں چونکہ بیگم نوں دن
 توں بغیر ای چلا گیا ساں ایس لئی اوہ گھر میرا انتظار کر رہی سی۔ تھوڑی دیر بعد ای ظہر دا وقت ہو چلایا

سی تے اسیں فیر حرم پاک وچ آگئے۔ ظہر توں بعد میں حطیم وچ جا کے بیٹھ گیا۔ مینوں میزاب
رحمت دے تھلے ای تھاں مل گئی۔ میں اللہ دے حضور دوبارہ حاضری دی گڑا گڑا کے دعا منگی۔ نماز
مغرب توں بعد طواف وداغ کیتا۔ عشاء پڑھ کے فیر اکواری حطیم وچ جا کے نوافل ادا کیجے۔
غلاف کعبہ نوں بوسہ دتا تے اکھاں وچ جدائی دے بنجولیکے واپس رہائش گاہ تے آگئے۔ آؤندے
ہوئے کھانا حسب معمول مدینہ ہوٹل توں لے آئے ساں۔ اج تے کھانا وی سواد نہیں سی دے
رہیا۔ بس اک احساس سی کہ خورے فیر ایہ گلیاں ایہ بازار ایہ مناظر وی کھن نوں ملن یا نہ ملن۔
واپسی تے کرنی ای سی۔ طاہر صاحب نے آکے دسیا کہ میں معلم دے ڈیرے توں ہو کے آیاں
بساں آچکیاں نیں۔ تیاری کرو۔

اسیں تیاری کیہ کرنی سی۔ سامان پہلے ای بندھ کے رکھیا ہو یا سی۔ چکیا تے ڈیرے تے
اڑ گئے۔ اک بس وچ صرف سامان ای لوڈ ہو رہیا سی۔ اندروں تے اتے وی۔ اسیں وی سامان
اوپرے وچ ٹھونس دتا تے آپ دو جی بس تے بیٹھ گئے۔ تھوڑی دیر بعد ایہ قافلہ جدہ ول روانہ ہو
گیا۔ میں اگلی سیٹ تے ڈرائیور دے قریب بیٹھا ساں ایس لئی ڈرائیور نے مینوں کہیا کہ ہر
بندے کولوں خمسہ خمسہ ریال لے کے مینوں دیہوتے اپنے پاسپورٹ لے لو۔ میں اوہنوں کہیا
اوہ کاہدے؟ جے توں پیسے لے کے ای پاسپورٹ دینے نیں تے کول رکھائیں آپے معلم نال گل
کرلاں گے۔ اوہ فیر دو دور نیال تے مڑا اک اک ریال تے آگیا۔ کہن لگا بخشیش دیہوتے نال
ای پاسپورٹ میرے حوالے کر دتے کہ تقسیم کر دیواں۔ میں ساریاں نوں پاسپورٹ تقسیم کر دتے۔
جدہ ایئر پورٹ تے پہنچے تے پتا چلیا کہ سامان والی بس اوہ پچھے لائن وچ لگی ہوئی
اے۔ اوتھے ہر بندے دی کوشش ہندی اے کہ جامدی واری حاجیاں کولوں جو ہو سکد اے وصول
کر لو۔ سامان اتارن والے کہن لگے کہ بیچ بیچ ریال دیو فیر سامان اتاراں گے۔ اسیں وی سمجھ گئے
ساں کہ ایہ بس اپنی چار ہے نیں۔ اسیں کہیا نہ اتارو آپے ہنے معلم آؤند اے تے اتار دیوے
گا۔ تھوڑی جی روکد توں بعد سامان اترنا شروع ہو گیا۔ اسیں جدہ ایئر پورٹ تے سامان رکھ کے

تے بیٹھ گئے۔ اگلے چوی گھنٹے ایئر پورٹ تے ای گزارنے سن۔ صبح دی نماز ایئر پورٹ دی مسجد
 وچ ادا کیتی۔ مکہ شریف توں چلدیاں کجھ پھل وغیرہ لے لئے سن۔ بلکہ کجھ کھانا وی کول ہے سی۔
 اوہ ای صبح داناشتا کیتا۔ ایئر پورٹ توں چاء لیا کے پتی ظاہر اے کہ ایئر پورٹ تے ہر شے مہنگی
 ہندی اے پر عام ایئر پورٹ دی نسبت حج ٹرینل سستا ہندا اے۔ دوپہر دا کھانا ایئر پورٹ دی
 کنٹین توں چاول لیا دے۔ جیہڑے مکہ دی نسبت دگنی قیمت تے ملے۔ عصر توں بعد سامان بک
 کران دی واری آئی۔ سامان بک کراؤندیاں بڑے بڑے مناظر ویکھن وچ آئے۔
 حاجیاں بڑا سامان خریدیا سی۔ کوئی چیزاں کڈھ کے دستی بیگ وچ پارہیا اے۔ کوئی اوتھے منٹاں
 تر لے کر رہیا اے۔ ساڈے نال اک بندے نے کہیا کہ کجھ بیوہ عورتاں دا سامان اے۔ پر بک
 کرن والے ڈاڈے سن اوہ کہن لگا سارے انج ای آکھدے نیں۔ فالتو سامان دا کرایہ دیو۔ فیر
 منت ترلا کر کے اوہ بچد دے کے خلاصی کرائی۔ اک فوجی نے بڑا سامان خریدیا سی۔ پراوس
 اللہ دے بندے نے کرایہ دین لکھیاں وی سی نہیں سی کیتی۔ جتاں اوہناں منگیا اوس دے دتا۔ کہن
 لگا میں اپنے شوق نوں لے کے چلیاں تے کرایہ کیوں نہ دیواں۔

30۔ اپریل دا سارا دن ایئر پورٹ تے گزریا تے رات بارہ بجے کتے جا کے جہاز
 تے بیٹھے۔ جہاز تے ٹٹھن توں پہلے سارے حاجیاں نوں قرآن پاک دا اک اک نسخہ تحفے دے
 طور تے عنایت کیتا گیا۔ سارا جہاز لوڈ ہندیاں ہندیاں اک وچ گیا۔ انج اسس کیم مئی 1998ء
 نوں پاکستان ول فلائی کیتا۔

حج توں واپسی تے صبح دی نماز جہاز دے سفر دی نذر ہو گئی۔ لاہور ایئر پورٹ تے
 آئے سب ریڑھیاں تے مزدور قابض سن۔ اوہناں سوتوں لے کے ڈھائی سو تک ریڑھی تے
 سامان رکھن والیا۔ ایئر پورٹ توں باہر آئے تے اگے سارے عزیز واقارب استقبال لئی کھڑے
 سن۔ میرا چھوٹا بھرا بھابی 'نونہہ' بھتیجے بیٹے پوتے سب ای موجود سن۔ اوہ اک ویگن کروا کے لیائے
 ہوئے سن۔ خوشی خوشی گھرنوں روانگی ہوئی۔ گھر دے بوہے اگے میریاں بھتیجیاں پھل لے کے

استقبال لئی کھڑیاں سن جہاں خوشی نال گل پاشی کیتی۔ میرے بھرا دلدار حسین نے محفل میلاد تے لنگر دا اہتمام کیجا ہویا سی۔ میں ایہناں ساریاں وی محبتاں نوں کیوں بھل سکناواں۔

بچی گل ایہ وے کہ پاکستان تے میں آ گیا ساں پرانج لگدا سی جیویں اپنی کوئی چیز اوتھے بھل آیاواں۔ اوتھے کجھ جھڈ آیاں۔ کیہ جھڈ آیاں۔ بس اپنا آپ اوتھے جھڈ آیاں خالی جسم دا بجرہ لے کے آ گیاں روح دا پنجھی اوتھے ای رہ گیا اے۔ پہلوں تے کدے خیال آؤندا سی کہ میں وی حاضری دے آواں۔ بس اک سک سی۔ پر ہن تڑپ سی ہر ویلے بلھاں تے رہندا آؤندا سی۔ اک داری تے فیر بلا لوو۔ جھیتی بلا لوو میرے آقا نے کرم فرمایا تے جنوری 1999ء توں رمضان شریف دا آخری عشرہ مدینہ پاک گزارن دا موقعہ ملیا۔ عید سرکار دے قدموں ویجا ای کیتی ایہ سرکار دا خاص کرم اے۔

عراقات دا اک منظر جبل رحمت تے کھڑیاں

اے۔ گدا اے ایہ سفر تاں واقعی ہے عشق دی لور وچ کجا اے تے سفر نامے راہیں تسیں ایہدا
فیض پڑھن والیاں تائیں وی پوری درد مندی نال اپڑا رہے او۔ دعا اے کہ اللہ سوہنا تھاڈے
ایس مبارک سفر نوں قبول کرے۔ آمین ----- اپریل 2003ء

.....☆☆.....

☆ - ڈاکٹر مہر الدین شاہد - لاہور
”ٹرپے نیں قافلے“ وچ مدینے دا تذکرہ بڑا چنگا لکھا اے۔ اللہ تعالیٰ ہر اک نوں ایس
سعادت توں نوازے۔ ----- مئی 2003ء

.....☆☆.....

☆ - مطلوبہ شاہین - بھوانہ
بھلا ہووے لکھاری دے ایڈیٹر دا بے اوہناں حجاز دی سر زمین ولے جاون آ لے قافلے
وچ ساڈے ورگے کم نصیبیاں نوں وی شامل کجا۔ ----- مئی 2003ء

.....☆☆.....

☆ - کلیم شہزاد - پورے والا
”ٹرپے نیں قافلے“ دی چوتھی لڑی نے اپنا اک وکھرا سواد دتا اے۔ تاں اکھراں وچ
جذبیہاں دی مہک رچا چھڈی اے۔ ----- جولائی 2003ء

.....☆☆.....

☆ - حسن ملک - مصطفیٰ آباد قصور
مولانے کوں بھاگ لائے نیں۔ تسیں سوہنے دا گھار ویکھ آئے۔ تھاڈی بھاگاں والی
بیگم صاحبہ اپنے اسجد واسطے رومال حجر اسود توں لے کے ہر بخشی جگہ نوں چھوا کے دعاواں نال
پورے پروار لئی اجر کرم لیا لیاں۔ اللہ اوہناں نوں تھاڈے سنگی ساتھی دے طور تے تھاڈے
پروفیسر پتراں دے سراں تے سؤنی چھاں وانگ قائم رکھے۔ ایہ اوہ انعامات نیں جہناں بارے
رب دا ارشاد اے۔ انعمت علیہم تے فباہی الاء ربکما تکذبان۔ ----- جولائی 2003ء

.....☆☆.....

☆ - ارشد شاہد - ہڑپا ساہیوال
تھاڈا سفر نامہ پڑھ کے کئی وار اکھاں چوں اتر ووی آ گئے۔ ایس قسم دے دل نوں موہ

جدہ ایئر پورٹ تے جہاز آؤن دیاں اڈیکاں

واپسی دا اک منظر (شاہین ولد ارتے ساجد ولد ارغل پاشی کر رہے نیں)

میاں اقبال زخمی ہوئیں پنجابی زبان دے چنگے شاعر

سو جھوان تے نثر لکھاری نہیں۔ اوہ 21 سالوں توں ماہوار

رسالہ ”لکھاری“ کڈھ رہے نہیں۔ حضور پاک ﷺ دی

ڈونگھی محبت دا اوہناں دی طبیعت تے خاص اثر اے۔ ایسے

لئی اوہ ”لکھاری“ دے پنج نعت نمبر وی پیش کر چکے نہیں۔

اقبال زخمی ہوواں 1998ء وچ حج تے حریم شریفین

دیاں زیارتاں کیتیاں تے بڑیاں انملیاں یاداں سمیٹ لیاں

جہناں نوں ”ٹرپے نیں قافلے“ دے سرناویں تھلے رسالہ ”لکھاری“

وچ قسط وار لکھدے رہے۔ قسطاں مکمل ہون دیاں ای ایہ سوہنا سفر نامہ

”ٹرپے نیں قافلے“ ساڈے سامنے اے۔

ایس سفر نامے وچ پیش آون والے واقعات تے کیفیتاں نوں بڑے سادے پر اثر بھرے

انداز وچ بیان کتیا گیا اے۔ اوہناں دی بیگم اوہناں دے سنگ سن جہناں نال کیتے گئے مکالمے وی بیانی

داحصہ بنے نہیں تے کدھرے ”بیانے ہم نفس بنالیم“ (علامہ اقبال) ول دھیان لے جان دے نہیں۔

سیرت تے تاریخی آثار نوں دیکھن واچن دی سدھرتے ہر شے دارج کے مشاہدہ کرن دی

عادت نال نال چلدی نظر آندی اے۔ سعودی راکھیاں دے ہوڑن ہٹکن تے کئی سدھراں دے پوریاں

نہ ہو سکن دی گل بات وی ہوئی اے۔

ادب ہر تھاویں سنگ نظر آوندا اے۔ شوق تے چاہر سرناویں توں لے کے سطر سطر تے حرف

حرف وچوں پھٹ پھٹ پنید اے، جیہڑ ایس سفر نامے نوں پہلیاں نثری سفر نامیاں وچ

اے۔ حج پچھوں اقبال زخمی عمرے دا سفر دی کر چکے نہیں۔ ایس لئی اوہناں دی نویں

دی اڈیک اے۔

7937